

”חצי שיעור” באיסורי לאוין ובמצוות עשה

א. מבוא

איתא במס' עירובין¹: ”אמר רב חייא בר אשי אמר רב שיעורין, חציצין ומחיצין הלכה למשה מסיני”. ופירש רש”י שם בפירוש ”שיעורין”, שיעורין שנתנו חכמים לאכילת איסור בזית בכל האיסורים כגון כזית דם, חלב, וככותבת ביום הכיפורים. איסור פיגול, נותר וכזית מן המת שמטמא באוהל וכן שאר השיעורין שנמנו שם בהמשך סוגיית הגמרא הרי הם הלכה למשה מסיני. ושאלה שם הגמ', הרי מצאנו שרב חנן אמר ששיעורין דאורייתא, והם רמוזים בפסוק²: ”ארץ חטה ושעורה וגפן ותאנה ורמון ארץ זית שמן ודבש”. ו”חטה” באה ללמד על מי שנכנס לבית המנוגע והוא לבוש בגדים, אין הבגדים שעליו טמאים אלא אם כן שהה בבית המנוגע שיעור אכילת כזית פת חטין ולא פת שיעורין. ”שעורה” באה ללמד שעצם כשעורה מטמאת במגע ובמשא, ואינו מטמא באוהל עצם בלא בשר אלא אם כן יהיה שם שדרה שלמה או גולגולת או רוב בניינו או מניינו של אברי המת.

”גפן” באה ללמד על שיעור של רביעית יין כדי לחייב נזיר מלקות אם שתה כמות זו. ”תאנה” באה ללמד על שיעור הוצאת אוכלין בשבת לחייב על הוצאה זו אם היא כגרוגרת. וכן המשך הפסוק כל אחד מהמינין בא ללמד על שיעורין. ותירצה הגמרא: ”אלא הלכתא נינהו ואסמכינהו רבנן אקרא”³.

ובגמ' מס' יומא⁴ נחלקו ר' יוחנן וריש לקיש בדין חצי שיעור. ר' יוחנן אומר שחצי שיעור אסור מן התורה וריש לקיש אומר שחצי שיעור מותר מן התורה, ולדברי הגמ' שם מודה ריש לקיש שחצי שיעור אסור מדרבנן. ובגמ' שם⁵ הובאו טעמי מחלוקתם: ”ר' יוחנן אמר אסור מן התורה כיון דחזי לאיצטרופי איסורא קא אכיל. ור"ל אמר מותר מן התורה, אכילה אמר רחמנא וליכא”. והקשה שם ר' יוחנן על ריש לקיש מבריייתא הלומדת מהפסוק⁶ ”כל חלב” שאסור אפילו בכל שהוא. וענה על כך ריש לקיש שהאיסור הוא מדרבנן וקרא אסמכתא בעלמא.

במאמרנו זה נשתדל לדון בדין חצי שיעור במצוות עשה, האם מי שיש לו חצי שיעור של מצוה כל שהיא, כגון חצי כזית פת לגבי חיוב אכילה בלילה הראשון של חג הסוכות. או שיש לו חצי כזית מצוה לגבי חובת אכילת מצוה בלילה הראשון של חג הפסח, האם חובה עליו לאכול חצי כזית זה לשם מצוה דשמא יש מצוה בחצי כזית, או שאין מצוה בחצי כזית אלא בשיעור שלם בלבד ואין עליו חובת אכילה אם אין לו שיעור שלם.

1. דף ד', ע"א וכן במס' סוכה דף ה', ע"ב.
2. דברים ח', ח.
3. גם הגירסא במס' סוכה היא: ”אלא הלכתא נינהו וקרא אסמכתא בעלמא”. אבל במס' ברכות בדף מ"א, ע"ב הגירסא היא: ”אלא מדרבנן וקרא אסמכתא בעלמא”.
4. דף ע"ג, ע"ב.
5. דף ע"ד, ע"א.
6. ויקרא ז', כג.

לכאורה, פתרון חקירה זו אם יש קצת מצוה בחצי שיעור במצוות עשה, תלוי במחלוקת המפרשים בהסבר הטעם "חזי לאיצטרופי". יש אומרים שההסבר הוא משום סייג וגדר שמא יבוא לאכול עוד חצי שיעור וישלים בכך שיעור שלם של איסור, לכן אסרה עליו התורה אכילת חצי שיעור מחשש זה. ויש אומרים שההסבר הוא, כיוון שהתורה ענשה אותו באכילת כזית שלם של איסור, אע"פ שאכל פחות מכזית עד שהשלים לכזית, נמצא שיש איסור אף בפחות מחצי שיעור. שאם נאמר שאין איסור בפחות מחצי שיעור, וחצי שיעור זה נחשב להיתר, הרי קיימא לן דאין היתר מצטרף לאיסור, א"כ כיצד ענשה תורה על אכילת כזית במקרה זה. אלא ודאי גם בפחות מחצי שיעור נחשב לאיסור ובשיעור שלם יש גם עונש.

לפי"ז, לטעם דסייג וגדר שמא יבוא לאכול עוד חצי כזית ויעבור על איסור תורה, זה שייך באיסורין בלבד ולא במצוות עשה, ועל כן אין קיום מצוה בחצי שיעור אפילו במקצת מן המצוה. אבל לטעם דכיוון דאין היתר מצטרף לאיסור, בהכרח יש איסור אף בחצי שיעור, דא"כ כיצד ענשה תורה באיסור שלם, טעם זה שייך גם במצוות עשה. כלומר, גם בחצי שיעור של מצוות עשה יש קצת מצוה, דאם לא כן, כיצד הוא מקיים מצות עשה באכילת שיעור כזית אם אין בכל פחות מכזית שאוכל קצת מצוה, אלא ודאי לפי טעם זה, יש קצת מצוה בכל חצי שיעור ובכזית שלם מקיים את המצוה בשלמותה. לפני שנדון בבירור חקירה זו יש לדון גם באיסורים שונים ובדין חצי שיעור שלהם, ותחילה בשיעור כזית וכמותו.

ב. שיעור כזית וכמותו

איתא במס' כריתות⁷: "שיערו חכמים שאין בית הבליעה מחזיק יותר משני זיתים". ובמס' יומא⁸ מובא: "שיערו חכמים שאין בית הבליעה מחזיק יותר מביצת תרנגולת". לפי זה יש בביצת תרנגולת שני כזיתים, וכזית אחד הוא חצי ביצה⁹. אמנם המרדכי כתב שכשהאוכל מרוסק מחזיק בית הבליעה גם שלושה כזיתים, אבל גם לדבריו כזית הוא חצי ביצה. וז"ל ה"מרדכי"¹⁰:

"כורכן בבת אחת ואוכלן, פירוש היה נוטל כזית מצה וכזית מרור וכזית פסח ואוכלן. וא"ת הא אין מחזיק בית הבליעה כל כך דהא אמרינן דשיערו חכמים דאין בית הבליעה מחזיק יותר משני זיתים היינו כביצה. י"ל הני מילי כשהאוכל שלם אבל כשהוא מרוסק מחזיק טפי, וכשמגיע לבית הבליעה מרוסק הוא ולכך מחזיק כולי האי".

וכן פסק במפורש מרן המחבר בהלכות פסח וז"ל¹¹: "שיעור כזית יש אומרים דהוי כחצי ביצה". אלא שדברי מרן המחבר נראין לכאורה סותרין זה את זה. מדבריו בהלכות שבת בדיני עירובין עולה שכזית פחות משליש ביצה. וז"ל המחבר¹²: "כמה הוא שיעור העירוב בתחילתו בזמן שהם י"ח או פחות שיעורו כגרוגרת לכל אחד, ואם הם יותר מ"ח אפילו הם אלף או יותר שיעורו מזון שתי סעודות שהם י"ח גרוגרות שהם כשש ביצים, וי"א שהם כשמונה ביצים".

7. דף י"ד, ע"א.

8. דף פ', ע"א.

9. עיין במס' חולין דף ק"ג, ע"ב בתוס' ד"ה "חלקו מבחוץ" דמשמע שדייקו כן.

10. במס' פסחים בפרק "ערבי פסחים" באמצעו.

11. בסימן תפ"ו, סעיף א'.

12. בסימן שס"ח, סעיף ג'.

נמצא שמרן המחבר פוסק שייח גרוגרות הם שש ביצים, ע"פ כלל הפסיקה יסתם ויש הלכה כסתם". נמצא שיש בביצה אחת שלוש גורגרות. וזה ע"פ סוגיית הגמ' במס' עירובין¹³, דאיתא התם: "אגב אורחיה קמ"ל דשתי סעודות הויין שמונה עשרה גרוגרות". וכתב שם ר"ת¹⁴, דשיעור שתי סעודות הן חמש ביצים ועוד שליש ביצה. וז"ל ר"ת: "כשתחלק י"ח גרוגרות לחמש ביצים ושליש ביצה, דזה הוי שיעור שתי סעודות, תמצא לכל ביצה שלוש גרוגרות וגי שמיניות של גרוגרת, דבחמש ביצים ושליש ביצה יש ט"ז שלישי ביצה, וגרוגרת גדולה מכזית כדמוכח בריש המצניע¹⁵".

נמצא לשיטת ר"ת דכזית הוא פחות משליש ביצה, שהרי בביצה אחת יש שלוש גרוגרות ומעט, וגרוגרת גדולה מכזית, הרי שגרוגרת היא שליש ביצה וכזית פחות משליש ביצה. לפי זה מרן המחבר פוסק כאן כשיטת ר"ת דכזית הוי פחות משליש ביצה.

ונראה לומר דאכן המחבר פוסק למעשה כדעת ר"ת דכזית הוי פחות משליש ביצה, וכפי שעולה מדבריו בהלכות עירובין. אלא שלגבי מצות אכילת מצה שמצותה מן התורה נטה להחמיר כאותה דעה שאומרת שכזית הוי חצי ביצה משום חומרא דמצות מצה דאורייתא. וההוכחה לכך היא, שהרי הרי"ף, הרמב"ם והרא"ש נוטים לומר כדעת ר"ת דכזית הוי כשליש ביצה ולא כחצי ביצה, ומסתמא המחבר פוסק כמותם.

וכך כתב הרמב"ם¹⁶ בהלכות עירובין, דשיעור העירוב כשהן מרובין הוא, "שתי סעודות שהן כשמונה עשרה גרוגרות שהן כשש ביצים בינוניות". דהיינו שלוש גרוגרות לביצה. וכן כתב במפורש בהלכות שבת¹⁷: "וביצה האמורה בכל מקום היא ביצה בינונית של תרנגולין. וכל מקום שנאמר כדי לבשל ביצה הוא כדי לבשל כגרוגרת מביצה, וגרוגרת אחד משלושה בביצה". וכיוון שגרוגרת גדולה מכזית נמצא שיש יותר משלושה כזיתים בביצה, וכזית הוא פחות משליש ביצה.

ואכן ה"פרי חדש" על דברי מרן המחבר¹¹ כתב כמה תמיהות וסיכס עניין זה כך: וז"ל: "ולענין דינא הרב המחבר לעיל¹² הביא סברת הרמב"ם בסתם דשיעור שתי סעודות הם כשש ביצים. וכתב אח"כ שיי"א שהם ח' ביצים ואין ספק שהיא סברא משובשת... ואין כאן אלא ג' סברות. או לפסוק כר' יוחנן בן ברוקה¹⁸ דשיעור שני סעודות הוי כשש ביצים. או לפסוק כר"ש דהוה ח' ביצים ושליש ביצה. או כסברת ר"י בעל התוס' דפסקינן כר"י או כר"מ ולדידהו הוי קרוב לעשר ביצים, אבל ח' ביצים מנין לנו... ובסימן ת"ט¹⁹ סתם המחבר לגמרי כסברת הרמב"ם שהם כשש ביצים. ולפי זה נמשך ששיעור כזית אינו כחצי ביצה כמו שהוזכר כאן בשם י"א, דזהו כמו לשיטת ר"י בעל התוס' והמרדכי נמשך אחריו בפ' ע"פ והביאו בת"י בסיומן תל"ט ובפסקים וכתבים סימן כ"ו. אבל לדידן דקיי"ל כהרמב"ם שיעור כזית אינו אלא שליש ביצה בקירוב...".

ועתה נראה מה היא המידה המדויקת של כזית. הרמב"ם בפירושו המשניות שלו למס' עדויות²⁰ כתב ששיעור רביעית מים הוא כ"ז דרה"ם. וידוע ששיעור רביעית הוא ביצה

13. דף פ', ע"ב.
14. בתוס' בדיה "אגב אורחא קמ"ל".
15. במס' שבת דף צ"א, ע"א.
16. בהלכות עירובין פרק א', הלכה ט'.
17. פרק ח', הלכה ה'.
18. מס' עירובין דף פ"ב, ע"ב.
19. הלכות תחומין הלכה ז'.
20. פרק א', משנה ב'.

ומחצה כמו שכתב במפורש הרי"ף במס' פסחים²¹: "רביעית של תורה ביצה ומחצה והלוג ד' רביעיות שהן שש ביצים", וז"ל הרמב"ם שם:

"ואני עשיתי מידה בתכלית מה שיכולתי מן הדקדוק, ומצאתי הרביעית הנזכרת בכל התורה תכיל מן היין קרוב כ"ו כספים הנקראים דרה"ם בערבי, ומן המים קרוב לכ"ז דרה"ם, ומן החטה קרוב לאחד ועשרים דרה"ם, ומקמח החטה כגון שמונה עשר דרה"ם, ומצאתי שיעור חלה באותה המידה חמש מאות ועשרים דרה"ם בקירוב מקמח חטים, ואלה הדרה"ם כולם מצריות".

נמצא לפי זה ששיעור כביצה הוא שמונה עשר דרה"ם. וא"כ האומרים שכזית הוא חצי ביצה נמצא שכזית הוא תשעה דרה"ם והאומרים שכזית הוא שליש ביצה נמצא שכזית הוא שישה דרה"ם. ומקובל בידינו שדרה"ם אחד שווה שלושה גרם וחומש. לפי"ז שיעור כזית למ"ד חצי ביצה הוא 28.8 גרם שהם כ-30 גרם בקירוב. ולמ"ד ששיעור כזית הוא שליש ביצה הרי הם 19.2 גרם שהם כ-20 גרם בקירוב.

הלכה למעשה פסק ה"משנה ברורה"²² שבמצוות דאורייתא יש לנהוג כדעה המחמירה דכזית הוא חצי ביצה. ואף במצוות דרבנן לכתחילה יש לנהוג כן. אבל זקן או חולה לענין מצוות דאורייתא או במצוות דרבנן בדיעבד יוצאים ידי חובה אף בשיעור שליש ביצה. ומכאן ההבדל בשיעורם של כזית מצה בזמן הזה שמצותה דאורייתא לבין כזית מרור בזמן הזה שמצותו דרבנן.

אלא שנחלקו האחרונים לענין גודלה של הביצה בזמן הזה. יש אומרים שביצה של זמנינו הוא חצי מביצה של זמנם, כלומר, שנתקטנו הביצים בזמנינו, ויש שאומרים ששיעורה של הביצה בזמנינו נשאר כמו שהיה בזמנם, והשיעור של כזית ורביעית, נמדד ע"פ הביצים של זמנינו.

בראש האומרים שהביצים של זמנינו נתקטנו הוא הצ"ח ובעקבותיו הלכו פוסקי זמנינו שהחמירו בשיעורים ובעיקר במצוות דאורייתא. וז"ל הצ"ח²³:
 "הואיל וחביבא מצוה בשעתה, ובלילה זה צריכין לאכול כזית מצה וכן מרור ולשתות מן ארבע כוסות רביעית של תורה, צריך אני לברר שיעור הכזית ושיעור הרביעית מה שעולה לדעתי שנתברר לי במופת, שהוא שלא כדברי השו"ע. כי באמת מבואר בשו"ע¹ ששיעור כזית הוא חצי ביצה, ואמנם לפי שנתברר לי ע"פ מדידה שהביצים המצויות עתה בימינו הנה הביצה שלימה שבזמנינו הוא רק חצי ביצה מביצים שהם שיעורי התורה...²⁴ ועל כרחף שנשתנה בזמנינו, או שהאגודלים נתגדלו והמה גדולים יותר מהאגודלים שהיו בימי התנאים, או שהביצים נתקטנו והמה בזמנינו קטנים ממה שהיו בימי התנאים. וידוע שהדורות הולכים ומתמעטים ואי אפשר שהאגודל שלנו גדול יותר מאגודלים שהיו בימי

21. דף ק"ט, ע"א.

22. בסימן תפ"ו, ס"ק א'.

23. בחידושי למס' פסחים בסוף חדושי לדף קט"ז, ע"ב.

24. וזו הוכחתו של הצ"ח שהביצים של זמנינו נתקטנו ע"פ המשך דבריו שם: "והמופת הזה כי שיעור חלה הוא מ"ג ביצים וחומש והתוי"ט מדד שהוא פינט מידה ישנה שמצאתי כאן בבואי לפראג. ואני מדדתי ומצאתי שהוא פחות מפינט. ושוב עשיתי כלי המחזיק שבעה אגודלים פחות ב' תשיעית באורך ורוחב ורום מרובע שהוא שיעור חלה המפורש בשו"ע ביו"ד סימן שכ"ד והוא על פי חשבון של שיעור מקוה, והכלי זה מחזיק מעט יותר משמונה זיידלך שהוא שני פינט, ואם כן שני שיעורי חלה מחשישים זה את זה, ושניהם הלכה למשה מסיני. כי שיעור מ"ג ביצים וחומש הוא הלי"מ וכן שיעור מקוה הוא הלכה למשה מסיני".

חכמי השי"ס, ועל כרחך הביצים בזמנינו נתמעטו...²⁵ וכיון שנתברר שהביצים שלנו נתקטנו על מחציתם אי"כ שיעור זית שהוא חצי ביצה הוא כביצה שלנו. וכזה אשער באכילת מצה ומרור בכל שיעורי התורה. ושיעור רביעית של תורה על פי מידה זו הוא יותר מרובע זיידל של הזיידל הישן שמצאתי פה ק"ק פראג, ובזיידל יש ג' רביעיות ומחצה מרביעית של תורה לערך, ופורתא לא דייקינן לחומראי²⁶.

כאמור לעיל, ה"משנה ברורה" התבסס להלכה למעשה על שיטה זו. וזו היא שיטת ה"חזון איש" הידועה שהחמיר במידות ובשיעורים, ואף ביסס את שיטתו על דברי היינדע ביהודה" וה"חתם סופר". אמנם הביא גם תשובת גאון שכתב, שמידות התורה וחכמים נקבעו ע"י גודל הביצים והפירות שאלו דברים שנמצאים בכל דור ודור ובכל זמן וזמן, ועל כן לא ייתכן שהקביעה של המידות הייתה ע"י הביצים והפירות שהיו בימי משה רבינו או בזמנם של תנאים ואמוראים, אלא קביעת המידות היא ע"י גודל הביצים והפירות שבכל זמן, אך כאמור ה"חזון איש" הכריע כדעת הצ"ח, וז"ל ה"חזון איש"²⁷: "מיהו אחרי שנקבעה הלכה ע"י הנו"ב והגרי"א והרא"י מרגליות והח"ס ונתפשטה ההוראה כך, הוי כאילו קבעו בי"ד לכל ישראל את המידה לפי ראות הבי"ד".

מאידך, ידועה שיטתו של ר' חיים נאה שהדרה"ם לא נשתנה במשך הדורות וכן כתב גם בשו"ת "מנחת ברוך"²⁸, שהביצים לא נשתנו במשך הדורות ויש לשער שיעור כזית ורביעית לפי הביצים שבזמנינו, וביססו דבריהם על דברי הרמב"ם והשו"ע. ואלו דברי הרמב"ם²⁹: "דינרים אלו לא תקנו אותם מן הכסף הטהור אלא ממטבע שהיה באותן ימים... ונמצא מאתיים דינרים של בתולה חמישה ועשרים זוזים של כסף טהור... ומשקל כל זוז שש ותשעים שעורות... והדינר הוא הנקרא זוז בכל מקום". וכתב מרן בהלכות ערלה בדין פדיון נטע רבעי שרבע דרה"ם שוקל ט"ז גרעיני שעורה. וז"ל³⁰: "או יפדה בפירות שישוה פרוטה שהוא אחד מל"ב במעה כסף שהיא אשפירו אונטומאניס ששוקל ט"ז שעורה שהוא רביע דרה"ם". נמצא לפי זה שדרה"ם אחד שוקל 64 שעורות, ודינר אחד שיש בו 96 שעורות שווה דרה"ם וחצי. וידוע שכל עשרים שעורות משקלם גרם אחד, נמצא שדרה"ם אחד שוקל שלושה גרם וחומש.

והנה לעניין אומדן השיעורים נחלקו הפוסקים כיצד אומדן אותן, האם הולכים אחר המשקל או אחר המידה. הרמב"ם בפירוש המשניות למס' חלה³¹ כתב שהולכים אחר המידה ולא אחר המשקל. וז"ל הרמב"ם על דברי המשנה האומרת "חמשת רבעים קמח חייבין בחלה": "וממה שזכרנו לך בסוף פאה מן המידות יתברר לך שמידת הקב הנזכר במשנה בזולת זה המקום שקדם לנו שיעורם בסוף פאה קב ושמונה עשירות הקב. וממה שזכרנו לך בסוף פאה מן המידות יתבאר לך שמדת הקב הנזכר ארבע אצבעות על ארבע אצבעות ברום עשר אצבעות ושמונה עשירות האצבע. נמצא לפי זה החשבון שהמידה שהיא חייבת בחלה

25. והמשך דבריו שם: "ולכן אני מזהיר שעל פינט קמח יקח החלה בלי ברכה, כי לא באתי להקל על שיעורא של התווי"ט, אבל ברכה לא יברכו עד שיהיה שני פינט קמח מתוקים ומעט יותר".
 26. ועין בשו"ת "חת"ם סופר" חלק או"ח תשובה קכ"ז שהאריך בעניין זה.
 27. "חזון איש" חלק אורח חיים "קונטרס השיעורים", סימן ל"ט.
 28. סימן ע"ו חלק "אמרי חיים".
 29. בהלכות אישות פרק י', הלכה ח'.
 30. ביורה דעה סימן רצ"ד, סעיף ו'.
 31. פרק ב', משנה ו'.

צריך שתהיה מידתה עשר אצבעות על עשר אצבעות ברום שלוש אצבעות ועשירית אצבע ועשירית עשירית אצבע וחלק מאלפיים וחמש מאות מן האצבע וכל זה בדיוק. וכבר ביארנו בסוף פאה כי האצבע שמשערין בו המידה הוא האגודל, אם כן כל המידה שיהיה בחללה זה השיעור הנזכר יתחייב בחלה. אבל אם באנו לשער מה שתכיל זאת המידה במשקל, ישתנה כפי שינוי דבר המדוד, לפי שאין כובד משקל השעורים והחטים שוה, ולא מיני הקמח כולם משקלם שוה אע"פ שהם ממין אחד. ולא נתנו לו שיעור חלה במשקל אלא במידה כמו שתראה. והנותן שיעור חלה בשיעור המשקלים טועה ומקום טעותו גלוי מאוד".

וכך כתב במפורש רש"י במס' חולין בעניין ביטול איסור. והכי איתא בגמ': "איתמר חצי זית בשר וחצי זית חלב שבישלן זה עם זה אמר רב לוקה על אכילתו ואינו לוקה על בישולו". וכתב על כך רש"י וז"ל³²: "חצי זית חלב, הכי משערין יין וחלב וכל משקה לשערו כזית. מציא כוס מלא משקין ומציא זית ונותן לתוכו הזית, והמשקה יולא לחוץ והוא דנפיק היי כזית, וכך היא שגויה צתוספתא נפיק נזיר טאלל".

נמצא לפי זה שהמידה היא לפי מידת נפח ולא לפי משקל. וכן פסקו הרבה פוסקים אחרונים³³. אמנם יש גם פוסקים שכתבו שלגבי ביטול איסור בשישים אין זה מעכב, והאיסור בטל הן לפי חישוב של מידה או של משקל לעולם בטל בשישים. ויש אף שהוכיחו ממס' תרומות שמשקל עדיף, וכדתנן התם³⁴: "המונה משובח, המודד משובח ממנו והשוקל משובח משלשתן". אך כאמור רוב הפוסקים מתייחסים למידת נפח ולא למידת משקל. עם זאת הפוסקים האחרונים ציינו שהיום שהתברר שיעור המידות הן בנפח והן במשקל ואין מקום לטעות, הרי שגם המשקל תואם את מידת חז"ל, וקובעים שיעורים ע"פ משקל. וכן כתב בעניין זה בספר "זבחי צדק"³⁵: "ומנהגינו לשקול האיסור לבדו וההיתר לבדו לדעת אם יש שישים בהיתר כנגד האיסור, והגם דלא סמכינן אמשקל אלא אמדידה, מ"מ מן המשקל נדע אם יש שישים במידה, שאם יש במשקל הרבה יותר משישים, אז נדע לבטח שגם במידה יש שישים עד כדי שיצא הספק מליבנו".

וכן כתב בספר "פתח הדבר"³⁶: "ואע"פ שלכתחילה אין לשער במשקל, זהו קודם שנתברר לנו שיעור כזית וכביצה בכמות ובמידה, אבל לאחר שנתברר לנו שיעורם בכמות ונמסר לנו המשקל לפי הדרה"ם אין עוד מקום לטעות. ולכן נהגו מימי עולם זקני תלמידי חכמים באכילת כזית מצה של ליל פסח ששוקלים במשקל תשעה דרה"ם ומנהגם יפה על פי הדין".

בעניין השיעורים ומידותיהם יש בידי מערכה שלמה וארוכה, ואי"ה אערכנה לדפוס בעת שיעלה רצון מאת הבורא יתברך שמו.

ג. הנאה מאיסור בחצי שיעור

האחרונים דנו בשאלה האם דין זה דחצי שיעור אסור מן התורה נוהג באכילה בלבד, דהיינו שאסור לאכול חצי שיעור מכל דבר אסור, אבל ליהנות מדבר שאסור בהנאה בדרך של חצי שיעור אין בזה איסור, או שמא אסור ליהנות בחצי שיעור מדבר שאסור בהנאה, כגון בשר בחלב שאסור אף בהנאה.

32. במס' חולין דף קי"ח, ע"ב בד"ה "חצי זית חלבי".

33. עיין בספר "שערי אפרים" סימן נ"א ובשו"ת "בית דוד" חלק יורה דעה סימן מ"ג, וכן בקונטרס השיעורים למרן "החזון איש" חלק אורח חיים, סימן ל"ט.

34. מס' תרומות פרק ד', משנה ו'.

35. בסימן צ"ח סעיף קטן ד', ובסימן צ"ט, סעיף קטן י"א.

36. בסימן ק"צ.

לכאורה, שאלה זו תלויה בטעמים השונים של "חצי לאיצטרופי" שנאמר בגמ' בענין איסור אכילה וכדלעיל במבוא. חקירה זו הובאה ב"פרי מגדים" וז"ל³⁷: "וחצי שיעור אסור באכילה ומיבעיא לי בבישול והנאה אי אסור חצי שיעור מן התורה. דביומא אמרינן הטעם דחצי לאיצטרופי. ואי הפירוש שיטעה ויאכל כזית כדי אכילת פרס ויהא חייב, בבישול והנאה לא שייך זה, דהלכתא דתוך כדי אכילת פרס נאמרה על אכילה ולא על בישול והנאה. או דילמא הפירוש דחצי לאיצטרופי כפשוטו דראוי להצטרף עם חצי זית אחר ויהיה שיעור שלם".

בספר "מנחת חינוך"³⁸ כתב בפשיטות שגם בהנאה צריך שיעור כזית, דאי לא בעינן בהנאה שיעור, למ"ד דלוקין על איסור הנאה, ילקה באכילה בפחות משיעור מדין הנאה בכל שהוא, שהרי אכילה לכולי עלמא הנאה יש בה, וז"ל ה"מנחת חינוך": "ושיעור הנאה אי צריך דוקא כזית נראה מדברי האחרונים דצריך דוקא כזית ובלי זה אין לוקין להסוברים דלוקין על הנאה, דאי אמרת הנאה בכל שהוא אם כן ילקה על אכילה גם כן בכל שהוא דעכ"פ הנאה היא דאכילה לכ"ע הנאה היא".

מדברי "מנחת חינוך" משמע דהא דבעינן שיעור כזית בהנאה מן האיסור, היינו לענין לחיוב מלקות על כך למ"ד דלוקין על הנאה, אבל איסור הנאה משמע לכאורה דאיכא אפילו בכל דהו.

ונראה לכאורה להביא ראיה דגם הנאה אסורה בחצי שיעור מדברי הירושלמי שכתב³⁹: "מודה ר' שמעון בן לקיש באיסורי הנאה". משמע לכאורה שמודה ר"ל לר"י שלענין הנאה מן האיסור, אסור אף בחצי שיעור. אלא שלפ"י יוצא שר"ל מחמיר בהנאה יותר מן האכילה. וכך לכאורה משתמע מלשונו של ה"פני משה" שם שביאר את דברי הירושלמי: "מודה רשב"ל באיסורי הנאה מן התורה דאפילו בחצי שיעור אסור הוא".

אלא שלאחר עיון נראה שביאור הירושלמי הוא, שמודה ר"ל בענין אכילת איסור של דברים שאסורים גם בהנאה שחצי שיעור שלהם אסור באכילה, ולעולם אין איסור בהנאה בפחות מן השיעור, ולא איירי כאן אלא באכילת חצי שיעור של איסורים שיש בהם גם איסור הנאה.

ואכן שני ביאורים אלה בדברי הירושלמי הובאו ב"שדי חמד", שכתב בשם ספר "דרכי הוראה"⁴⁰ כביאור הראשון וע"פ זה הוכיח שיש איסור חצי שיעור בהנאה, ודחה את דבריו וביאר את דברי הירושלמי כביאור השני וז"ל ה"שדי חמד"⁴¹:

"נראה שמבין הרב יצ"ו דמה שאמרו בירושלמי מודה ריש לקיש באיסורי הנאה דאיסור חצי שיעור אסור מן התורה, רוצה לומר דאף שלא נהנה כשיעור אלא חצי שיעור אסור מן התורה. ובמחילת כ"ת לבבי לא כן ידמה, והירושלמי קאמר דבאוכל חצי שיעור מדברים האסורים גם בהנאה, מודה ר"ל דאיכא איסור תורה באכילתו משום שסובר דדוקא בדברים שאסורים באכילה ומותרים בהנאה הוא דאמר ר"ל דחצי שיעור מותר מן התורה, אבל בדברים שאסורים גם בהנאה מודה דאסור מן התורה לאכול חצי שיעור, אבל אם נהנה בלא אכילה בהא לא מיירי כלל".

ואכן גם מסברא נראה כן. דלא ייתכן דר"ל יחמיר בהנאה יותר מאכילה. דבהנאה גם בפחות מן השיעור יהיה אסור ובאכילה בפחות מן השיעור מותר. ועיין בשו"ת ר' עקיבא איגר⁴² שהסתפק בענין שיעור ההנאה, האם הוא נמדד בכזית או בשוה פרוטה. ויש כאלה

37. בפתיחה שלו להלכות בשר בחלב ביו"ד באות ג.

38. במצוה קי"ג.

39. במסכת תרומות פרק ו', הלכה א'.

40. חלק ב', פרק כ"ה.

41. בחלק כללים מערכת ח', כלל י"ז.

42. בסימן קי"ץ.

שהבינו דבריו בעניין הספק שלו שכוונתו לעניין שיעור האיסור אם נמדד בכזית או בשווה פרוטה, והסיקו מזה שבפחות משיעור זה אין בו איסור כלל. אבל הנצי"ב⁴³ חלק עליהם וכתב שאין חלילה לייחס כוונה זו לגאון רע"א. ולדעתו אף כל שהוא אסור בהנאה, אלא שחקירתו מתייחסת לעניין חיוב מלקות למי"ד שלוקין אף על הנאה, האם חיוב המלקות הוא בהנאה של כזית או בהנאה של שוה פרוטה.

ד. חצי שיעור וחצי מלאכה

כתב המחבר שמי שעושה בשבת עקירה ללא הנחה יש בזה איסור דרבנן. וז"ל בשו"ע⁴⁴: "מן התורה אינו חייב אלא כשעוקר חפץ מרשות היחיד והניחו ברשות הרבים או איכא, אבל פשט ידו לפניו וחפץ בידו ונטלו חבירו העומד בפנים, או שפשט ידו לחוץ וחפץ בידו ונטלו חבירו העומד בחוץ שזה עקר וזה הניח שניהם פטורים, אבל אסור לעשות כן מדרבנן".

גם מדברי רש"י משמע שיש איסור דרבנן בעקירה ללא הנחה. דאיתא במס' שבת⁴⁵: "פטורי דאתי בהו לידי חיוב חטאת קא חשיב, דלא אתי בהו לידי חיוב חטאת לא קא חשיב". וכתב על כך רש"י שם⁴⁶: "כגון עקירות שהן מחילת המלאכה דליכא למגזר דילמא גמר לה". ולכאורה יקשה למה לא תיאסר עקירה ללא הנחה מן התורה מדין חצי שיעור שאסור מן התורה. אמנם ה"חכם צבי⁴⁷ כתב לדעת הרא"ש דדין זה דחצי שיעור אסור מן התורה לא נאמר אלא באכילה ולא במלאכות שבת, משום שבאכילה נאמר "כל חלב" דממנו ילפינן אפילו כל דהו ואיכא טעמא "דחזי לאיצטרופי", אבל באיסורי שבת שיש הטעם "דחזי לאיצטרופי" בלבד – אין איסור תורה, ניחא דעקירה בלא הנחה אסורה רק מדרבנן, אבל לחולקים על הח"צ תיקשי.

ואכן ה"משנה למלך" כתב במפורש דאמרינן חצי שיעור אסור מן התורה אף במלאכות שבת, ודלא כדעת ה"חכם צבי". וז"ל המשנה למלך⁴⁸: "כל השיעורין שנאמרו במס' שבת לגבי ט"ל מלאכות הוא דוקא לחיוב חטאת, אבל איסור מן התורה איכא אף בפחות מכשיעור דקיי"ל חצי שיעור אסור מן התורה".

וכן מוכח מדברי רש"י במס' שבת⁴⁹, דאיסור חצי שיעור איכא אף במלאכות שבת אף מן התורה. דאיתא התם: "ת"ד היו לפניו מיני אוכלין בורר ואוכל בורר ומניח ולא יברור ואם בירר חייב חטאת. מאי קאמר.. אלא אמר רב חסדא בורר ואוכל פחות מכשיעור בורר ומניח פחות מכשיעור וכשיעור לא יברור ואם בירר חייב חטאת. מתקיף לה רב יוסף וכי מותר לאפות פחות מכשיעור...". וכתב שם רש"י⁵⁰: "נהי דחזי חטאת ליכא, איסורא מיהא ליכא דקיימא לן חצי שיעור אסור מן התורה".

ונראה לומר דעקירה בלא הנחה נחשבת כחצי מלאכה ולא כחצי שיעור, ואע"פ שעקירה חזיא לאיצטרופי להנחה, מ"מ כיוון שנאמר "בעשותה" ואמרי בגמ'⁵¹ בעשותה העושה את

43. בשו"ת "משיב דבר" חלק א', סימן ל"ג.

44. אורח חיים הלכות שבת סימן שמי"ז, סעיף א'.

45. דף ג', ע"א.

46. בד"ה פטורי דאתי בהו לידי חיוב חטאת.

47. כך משמע מדברי ה"חכם צבי" בסימן פ"ו.

48. על דברי הרמב"ם בהלכות שבת פרק י"ח, הלכה א'.

49. דף ע"ד, ע"א.

50. בד"ה וכי מותר לאפות פחות מכשיעור.

51. שבת דף כ"ב, ע"ב.

כולה ולא העושה את מחציתה, אין לה דין דחצי שיעור. וגם מסברא נראה לומר שאין חצי מלאכה דומה לחצי שיעור, דאי לאו הכי איך מותר לטלטל בתוך ארבע אמות ברה"ר אפילו לכתחילה, הא חצי שיעור אסור מן התורה, אלא ודאי לא דמי חצי מלאכה לחצי שיעור.

וראיתי בשו"ת "חות יאיר"⁵² שכתב שכל דבר שזכר שיעורו בפירוש בתורה אין לאסור בו חצי שיעור. כגון טלטול בתוך ארבע אמות ברה"ר, שהרי ילפינן במס' עירובין⁵³ מהא דכתיב⁵⁴ "שבו איש תחתיו", "זכמה תחתיו גופו שלש אמות ואמה כדי לפשוט ידיו ורגליו דברי ר' מאיר. ר' יהודה אומר גופו שלש אמות ואמה כדי שיטול חפץ מתחת מרגלותיו ומניח תחת מראשותיו". וכן ילפינן י"ב מיל מהפסוק "אל יצא איש ממקומו", וכן אלפיים אמה ממגרשי הערים, וכן בכל מקום שהתורה התירה בפירוש בפחות מזה אין שייך בו דין דחצי שיעור, ואין בו אף לא איסור מדרבנן. וא"כ לפי"ז אין איסור יציאה מחוץ לעיר בתוך אלפיים אמה או בתוך י"ב מיל.

אמנם הקשו על דברי "חות יאיר"⁵⁵, אך בלאו הכי ביארנו לעיל דבכהאי גוונא הוי חצי מלאכה ולא חצי שיעור. ולא שייך חצי שיעור אלא כגון איסור חלב, אבל עקירה ללא הנחה או העברה של פחות מד' אמות ברה"ר או פחות מאלפיים אמה או מ"ב מיל מחוץ לעיר לא שייך בהם דין חצי שיעור. כי עיקר האיסור הוא על האדם שיוצא מחוץ לשיעור זה, ולגבי דידיה ליכא דין דחצי שיעור.

ונראה עוד לומר דלא שייך דין דחצי שיעור בעקירה ללא הנחה. דבשלמא באכילה יש לומר כיוון שהתורה לא נתנה שיעור לאכילת איסור, משמע דאיסור אכילה קיים אפילו בכל שהוא, אלא שהלכה למשה מסיני קבעה שחיוב מלקות או כרת אינו אלא בשיעור של כזית, ולכן בפחות מכזית נשאר בזה איסור דאורייתא, לכן חצי שיעור אסור. אבל במלאכת הוצאה י"ל, שהגדרת המלאכה היא עקירה והנחה, ואם יש עקירה ללא הנחה אין זו מלאכה כלל, ולכן אין שייך לאסור עקירה ללא הנחה מדין חצי שיעור⁵⁶.

והנה הח"צ שם⁴⁷ בעניין חמץ בפחות מכזית לעניין איסור "בל יראה ובל ימצא" כתב טעם נוסף וז"ל: "אי נמי יש לומר דאף דבכל האיסורין פחות מכשיעור נמי אסור מן התורה, היינו דוקא בעושה מעשה שמחשיבו לאותו פחות מחצי שיעור, אבל בחמץ פחות מכזית שאינו עושה מעשה אלא מניחו בביתו ואינו מבערו כיון שאינו עושה דבר שמראה בו שמחשיבו לא אמרינן ביה חזי לאיצטרופי".

לפי זה אולי אפשר לומר כעין זה, שלא אסרה תורה חצי שיעור מטעם "דחזי לאיצטרופי" אלא באיסור חפצא, שיש איסור בגוף החפץ, אלא שאין בו שיעור, בזה מצרפינן ליה מטעמא דחזי לאיצטרופי, אבל בהעברת ד' אמות אין איסור חפצא אלא איסור גברא, ובזה לא שייך "חזי לאיצטרופי". כשם שמותר לצאת אלף אמה מחוץ לעיר למ"ד תחומין דאורייתא ולא אסרינן מדין חצי שיעורא, כי אין חלות איסור על אלף אמה אלא איסור גברא.

וכן יש להוכיח מדברי הרמב"ם דאין איסור דחצי שיעור במלאכת הוצאה בשבת. וז"ל הרמב"ם⁵⁷: "אין המוציא מרשות לרשות חייב עד שיוציא כשיעור המועיל. מרשות היחיד

52. סימן ט"ו.

53. דף מ"ח. ע"א.

54. שמות ט"ז, כט.

55. ראה בשו"ת "חקרי לב" חלק אורח חיים, סימן נ"ח.

56. ועיין בשו"ת "ובחרת בחיים" לר' שלמה קלוגר בסימן צ"ג מה שכתב בזה.

57. בהלכות שבת פרק י"ב, הלכה ט'.

לרה"ר או מרה"ר לרה"י, ויעקור מרשות זו ויניח ברשות שניה, אבל אם עקר ולא הניח או הניח ולא עקר או שהוציא פחות מכשיעור פטור". וידוע, שכל מקום שכתוב בשי"ס ופוסקים "פטור" פירושו, פטור מחיוב התורה אבל אסור מדרבנן. וכמו שכתב הרמב"ם עצמו בתחילת הלכות שבת⁵⁸ וז"ל: "וכל מקום שנאמר שהעושה דבר זה פטור, הרי זה פטור מן הכרת ומן הסקילה ומן הקרבן, אבל אסור לעשות אותו דבר בשבת ואיסורו מדברי סופרים והוא הרחקה מן המלאכה".

לפי זה לדעת הרמב"ם עקירה ללא הנחה או ההיפך, אין בה איסור תורה של חצי שיעור אלא איסורו מדרבנן. שהרי לרמב"ם "פטור" פירושו פטור מן התורה ואסור מדברי סופרים. אמנם, הרמב"ם קורא לדברים האסורים מהלכה למשה מסיני "דברי סופרים", והלכה למשה מסיני איסורה מן התורה, אך מהמשך דבריו שכתב: "והוא הרחקה מן המלאכה", משמע שכוונתו במלים "מדברי סופרים" לאיסור דרבנן והנימוק הוא כדי להרחיק אותו מן המלאכה. לכן חכמים אסרו עקירה ללא הנחה ולהיפך, שהרי מן התורה אין גזירת איסור מטעם הרחקה.

וכן מוכח במפורש מהמשך דבריו שם שכתב "והעושה אותו בזדון מכין אותו מכת מרדות", משמע שכל איסורו הוא מדרבנן. שהרי מכת מרדות אינה אלא מדרבנן.

לפי זה ניתן ליישב קושיית ה"בנין ציון" שהקשה מדוע בשניים שעשאוה פטורין ולא מחייבין כל אחד מהם מדין חצי שיעור. ולפי דברינו ניחא, דדין דחצי שיעור שייך רק במקום שכל המלאכה נעשית אלא שלא היה זה בשיעור הראוי, בזה אמרין דחצי שיעור אסור, אבל בשניים שעשאוה כגון שזה עקר וזה הניח לא נעשית כלל מלאכת הוצאה, ולא שיש חסרון של שיעור אלא חסרון בעשיית המלאכה שלא נעשית כדרך המלאכה⁵⁹. ולא דומה לאופה חצי שיעור, דמלאכת האפיה נעשית כדרך המלאכה אלא שאין בזה שיעור כגון שאפה בפחות מכגורגרת, לכן בזה אסרין מדין חצי שיעור.

ה. האם חלה שבועה על חצי שיעור?

הר"ן בחידושו למס' שבועות⁶⁰ כתב שמי שנשבע שלא לאכול דבר מסויים, מותר לו לאכול פחות מכזית מהדבר שאסר על עצמו בשבועה, והוא מחלק בין שאר איסורים לנשבע, וז"ל:

"ולענין פסק הלכה קיי"ל כתנאי ד'אמרו לוי' דבשבועות בעינן שיעורא אבל בחצי שיעור פטור. ומסתברא דאפילו איסורא נמי ליכא, ומי שנשבע שלא יאכל מותר לו לכתחילה לאכול פחות מכשיעור, דלא דמי לשאר איסורין שבתורה דקיי"ל כרי' יוחנן דאמר בפי בתרא דיומא חצי שיעור אסור מן התורה, ואפילו ריש לקיש דפליג עליה מודה דאסור מדרבנן כדאיתא התם, דהני מילי באיסור תורה אבל הכא איסור הבא מעצמו הוא, וכיון שלא נתכוון אלא לכזית, פחות מכזית היתר גמור הוא".

וכן כתבו הרמב"ן והריטב"א בחידושיהם שם, דחצי שיעור בשבועה היתר גמור הוא. אבל הרמב"ם לא פסק כן. וז"ל⁶¹: "מי שנשבע שלא יאכל היום כלום ואכל פחות מכזית פטור, שאין אכילה פחותה מכזית, והרי הוא כאוכל חצי שיעור מנבלות וטרפות וכיוצא בהן. ואם אמר שבועה שלא אוכל דבר זה ואכלו חייב, ואפילו היה דבר שנשבע עליו זרע תרדל אחד או פחות ממנו".

58. פרק א', הלכה ג'.

59. ועיין מה שכתב בזה ב"שדי חמד" מערכת חית, כלל ד'.

60. דף כ"ב, ע"א.

61. הלכות שבועות פרק ד', הלכה א'.

נמצא דלדעת הרמב"ם אין הבדל בין נשבע לשאר איסורים ובשניהם חצי שיעור אסור מן התורה. ועיין ב"משנה למלך" שם שתמה על הרמב"ם וכתב, דבשלמא בשאר איסורין גזירת הכתוב היא דהאוכל כשיעור נענש והאוכל פחות מכשיעור איסורא איכא אבל עונש ליכא. אבל מי שנשבע שלא יאכל, אם נאמר שסתם אכילה בכזית, אי"כ פחות מכזית שלא נקרא אכילה לא קיבל עליו, ולמה יאסר בפחות מכזית, דבשלמא לריש לקיש דסי"ל דחצי שיעור אסור מדרבנן משום סייג, אפשר שגם בנשבע אסור לו לאכול פחות מכשיעור מדרבנן ומשום סייג, אבל לר' יוחנן מהיכי תיתי שיאסר בנשבע בפחות מכשיעור. ולאחר שהביא את דעת הר"ן דלעיל כתב שהר"ן בפרק ג' דשבועות על הר"ף חזר בו ממה שכתב בחידושו והסכים לדעת הרמב"ם שאין לחלק בין שבועה לשאר איסורים, והיינו מטעמא "דחצי לאיצטרופי". ועיין שם שהאר"ך הרבה בעניין זה.

וכן פסק מרן המחבר וז"ל: "שבועה שלא אוכל סתם אסור בכל שהוא, אבל אינו חייב אלא על כזית". לפי זה יקשה על הרב "שבות יעקב"⁶², ששאלו אותו האם מי שיש לו בליל הסדר פחות מכזית מצה חייב לאוכלו ויש לו בזה קצת מצוה, או שמא כיוון שאין בו כזית ואין כאן שיעור אכילה אין בזה מצוה כלל אם יאכל פחות מכשיעור. וענה להם שלדעתו כיון שחייב אכילה הוא בכזית אין שום מצוה בפחות מכשיעור. והוכיח זאת מדברי המחבר בהלכות פסח⁶⁴ שכתב שהנשבע שלא לאכול מצה כל השנה אסור לאכול מצה בליל פסח. והקשה, דלפי הא דקיימא לן שהאומר שבועה שלא אוכל, היינו בכזית, אי"כ, למה לא יאכל פחות מכזית אם יש מצוה בפחות מהשיעור, ויקיים בזה קצת מצות אכילת מצה, ומאידך אינו עובר על איסור שבועה שלא אסר אלא אכילה בכזית, והוכיח מכאן דלפי זה אין מצוה כלל בפחות מכשיעור.

אך כאמור לדעת הרמב"ם והר"ן – לאחר שחזר בו – דאיסורא מיהא איכא בפחות מכזית אף בנשבע, אי"כ אסור לו לאכול אף פחות מן השיעור, דחצי שיעור אסור מן התורה בנשבע כמו בשאר איסורים. ואכן הרב "מחנה ראובן" תמה כן על ה"שבות יעקב". דבריו הובאו בשו"ת "חיים שאל"⁶⁵ לחיד"א. וכתב החיד"א שאפשר לקיים את הראיה של ה"שבות יעקב" אליבא דהרמב"ן והריטב"א דסי"ל כדלעיל דחצי שיעור בשבועה אין בו איסור כלל ומותר לאוכלו אף לכתחילה.

והוסיף שם החיד"א וכתב שלא נחלקו הראשונים בנשבע שלא יאכל האם מותר לו לאכול פחות מכזית, היינו דווקא באומר נשבע אני שלא אוכל דבר זה, אבל אם אמר נשבע אני שלא אוכל כזית מדבר זה, כיוון שפירש בהדיא שלא יאכל כזית, לכולי עלמא פחות מכזית מותר. אי"כ לפי"ז נראה להוכיח דאין מצוה באכילת חצי שיעור מצה, דאי"כ למה לא אמרו שמי שנשבע שלא לאכול כזית מצה יהיה חייב לאכול פחות מכזית בליל פסח, שהרי פחות מכזית לא אסר עליו, אלא ודאי אין מצוה בפחות מן השיעור.

וראיתי שהרדב"ז כתב במפורש⁶⁶, שאפילו מי שאמר שבועה שלא אוכל כזית או שלא אוכל עשרה תאנים, חצי זית או כמה מן התאנים כגון ארבעה או חמישה חשיב חצי שיעור ואסור מן התורה. והטעם הוא, כיוון שהטעם של מי שאומר שלא אוכל סתם דאסור בחצי שיעור הוא משום "דחצי לאיצטרופי", ואע"פ שסתם אכילה בכזית, לא אִזְלִינן בתר

62. ביו"ד סימן רל"ח, סעיף א'.

63. שו"ת "שבות יעקב" חלק ב' סימן י"ח.

64. סימן תפ"ה.

65. שו"ת "חיים שאל" חלק א' סימן ג' וד'.

66. בשו"ת הרדב"ז חלק ג', סימן תקצ"ז.

דעתיה, ואיסורא רמי עליה בפחות מכזית, אי"כ אף שנשבע במפורש שלא יאכל כזית, אסור לו לאכול חצי שיעור. אבל אם נשבע שלא יאכל כזית ואמר במפורש בשעת שבועה שיאכל פחות מכזית נראה שמותר לו לאכול פחות מכזית וכן כתב הרדב"ז.

ונראה להביא ראיה משבועה דאין מצוה באכילת חצי שיעור, באופן אחר. שהרי לכאורה יקשה על דברי המחבר שפסק שמי שנשבע שלא לאכול מצה כל השנה אסור לו לאכול מצה בליל פסח, למה שלא נאמר יבוא עשה דאכילת מצה וידחה לא תעשה דלא יחל דברו, שהרי עשה דוחה לא תעשה. וכן הקשה הרשב"א כיוצא בזה בחידושו למס' נדרים⁶⁷. דלמה האומר קונם הנאת סוכה עלי אסור לו לישב בסוכה, יבוא עשה דמצות סוכה וידחה לא תעשה דלא יחל דברו.

ותירץ הרשב"א דבנדרים איכא עשה ולא תעשה. עשה דכל היוצא מפיו יעשה ולא תעשה דלא יחל דברו ואין עשה דוחה לא תעשה ועשה. אי"כ גם בעניינינו אין עשה דאכילת מצה דוחה לא תעשה ועשה. ולכן הנשבע שלא יאכל מצה כל השנה, שבועה זו חלה גם על מצת מצוה, שאין עשה דמצה דוחה לא תעשה ועשה, דכל היוצא מפיו יעשה ולא יחל דברו. אך זה שייך באכילה של כזית שיש לגבה איסור לאו, אבל חצי שיעור אינו בכלל אזהרה, וכל איסורו אינו אלא משום דחוי לאיצטרופי או מריבוי ד"כל חלבי". ויש בו איסור גרידא. אי"כ לפי זה, מדוע מי שנשבע שלא לאכול מצה כל השנה, לא יתחייב לאכול פחות מכזית מצד דאתי עשה וידחה לא תעשה של איסור שבועה, שהרי בחצי שיעור אין עשה ולא תעשה אלא איסור בלבד. מוכח מזה דאין מצוה כלל באכילת חצי שיעור.

ו. חצי שיעור בברכת המזון

כתב המחבר⁶⁸: "שלשה שאכלו כאחד, ואין אחד מהם יודע כל ברכת המזון, אלא אחד יודע ברכה ראשונה, ואחד השניה, ואחד השלישית, חייבים בזימון. וכל אחד יברך הברכה שיודע, ואע"פ שאין בהם מי שיודע ברכה רביעית אין בכך כלום, אבל לחצאין אין לברך אם האחד אינו יודע כי אם חצי הברכה, שאין ברכה אחת מתחלקת לשתיים".
וכתב המג"א שם ששמע מהרי"ף דאם אין שם מי שיודע אלא ברכה אחת לא יברך כלום דמעכבות זו את זו. והוכיח מכאן המג"א דמנין ג' ברכות דאורייתא, דאי סלקא דעתך דרק ברכת הזן דאורייתא, שיגיד את ברכת הזן בלבד, וכי מפני שאינו יודע את הברכות האחרות שהן מדרבנן לא יאמר את הברכה שהיא מדאורייתא, אלא משמע דכל ג' ברכות דאורייתא. והביא המג"א את הרמב"ן שחולק וסובר שברכות לא מעכבות זו את זו. והוא מסיק שנראה לו להחמיר כדעת הרי"ף. והוכיח זאת מדברי הרי"ף שכתב: "דאי ליכא גברא דמצוי למימר הטוב והמטיב לית לן בה כיון דהוא דרבנן", משמע שאם אין יודעין אחת מג' ברכות אין יכולין לברך, דברכות מעכבות זו את זו. ומסיק דבספק ברכות ראוי להחמיר ובפרט שדברי הרמב"ן אין להם הכרע.

והיה נראה לומר דמחלוקת זו דהרי"ף והרמב"ן תלויה בשאלה שדנו בה קודם האם יש מצוה בחצי שיעור במצות עשה. לדעת הרמב"ן שאומר שברכות אין מעכבות זו את זו ויכול לברך את הברכה האחת שיודע, סובר שיש קצת מצוה בחצי שיעור, אבל לדעת הרי"ף שאינו יכול לברך את הברכה שיודע בלבד, סובר שאין מצוה בחצי שיעור, כיוון שכל ג' הברכות מצוה אחת הן. אי"כ לפי מסקנת המג"א שפסק כדעת הרי"ף יוצא שאין מצוה בחצי שיעור, אם נבאר כך את מחלוקתם.

67. דף ט"ז, ע"ב.

68. בשו"ע או"ח סימן קצ"ד, סעיף ג'.

אבל באמת אין ראייה כל כך מדברי הר"י שאין מצוה בחצי שיעור, דדווקא בברכות שמעכבות זו את זו ואם יברך אחת מהן בלבד יש חשש של איסור ברכה לבטלה הוא דסייל להר"י שלא יברך את הברכה שיודע בלבד בגלל חומר איסור ברכה לבטלה, אבל לעולם אימא לך שיש קצת מצוה בחצי שיעור בכל מצוה אחרת כמו באכילת חצי כזית מצה בליל פסח.

לפ"ז נראה ליישב את הקושיה שהקשה "אבן העזר" על המג"א, שכיצד הכריע המג"א שספק ברכות יש כאן ולכן ראוי להחמיר ולא יברך, והרי נפסק להלכה שמי שמסופק אם בירך ברכת המזון או לא חוזר ומברך, ולא אמרינן ספק ברכות להקל, כיוון דספיקא דאורייתא לחומרא. א"כ גם בעניינינו כיוון שספק לנו אם ברכות מעכבות זו את זו, נאמר לו שיברך את הברכה שיודע מספק, אבל לדברינו ניחא. דבשלמא בספק בירך ברכת המזון אם יחזור ויברך כל ברכת המזון בוודאי שיצא י"ח, כיוון דספיקא דאורייתא לחומרא, וא"כ קיים את המצוה בשלמותה, שהרי כל אחד שמברך, מברך בדרך זו. אבל ביודע רק ברכה אחת כיוון דלדעת הר"י ברכות מעכבות זו את זו נמצא שיש חשש איסור ברכה לבטלה לכן לא אמרינן שיברך מספק.

אבל לכאורה לדברי היעבי"ץ בספרו "מור וקציעה" הקושיה קיימת. שהקשה הוא על המג"א, מנין לנו דברכות מעכבות זו את זו בברכת המזון, והרי איתא במס' ברכות⁶⁹: "אמר רב נחמן משה תיקן לישראל ברכת הזן בשעה שירד להם מן. יהושע תיקן להם ברכת הארץ בשעה שנכנסו לארץ. דוד ושלמה תיקנו בונה ירושלים, דוד תיקן על ישראל עמך ועל ירושלים עירך, ושלמה תיקן על הבית הגדול והקדוש". א"כ לפ"ז במדבר לא הייתה אלא ברכה אחת, ברכת הזן, א"כ מנין לנו שיעכבו זו זו.

אבל לענ"ד נראה דקושיה מעיקרא ליתא, וזאת ע"פ דבריהם של הרא"ש, הרשב"א והמאירי בסוגיית הגמ' דברכות שם שכתבו על הא דקיי"ל דגי ברכות דברכת המזון דאורייתא, והרי איתא בגמ' דמשה תיקן ברכה אחת בלבד וכן יהושע וכו', ותירצו שהם תיקנו רק את המטבע של הברכה, כלומר נוסח הברכה, אבל עיקרן של הברכות היו שלושתן גם במדבר. א"כ לפ"ז עיקרן של ג' הברכות מדאורייתא ולכן מעכבות זו זו.

אלא שיש להקשות על הא דאמרינן דיש מצוה בחצי שיעור מדברי ה"ברית יעקב", שכתב⁷⁰ ליישב את דברי המג"א מהשגתו של "אבן העזר", דלמה לא יברך ברכה אחת מספק כמו בספק בירך שמברך מספק. ותירץ, שאם יברך פחות מג' ברכות יש בזה איסור של בל תגרע לכן לא יוכל לברך ברכה אחת בלבד, אבל בספק בירך כיוון שמברך את כל הברכות שפיר דמי. א"כ לפ"ז גם באוכל חצי שיעור מצה יש לכאורה איסור דבל תגרע שהרי אוכל הוא פחות מן השיעור. אלא שנראה לומר דלא דמי חצי שיעור מצה לברכה אחת של ברכת המזון. דבחצי שיעור של מצה יכול להתנות לפני אכילתו, שאם יש מצוה בחצי שיעור כדעת האומרים כן, הרי שאכילה זו תעלה לו לשם חובת אכילת מצה, ואם ההלכה כדעה שאין מצוה בחצי שיעור הרי הוא מתכוון להדיא לשם אכילת רשות ולא לשם אכילת מצה, ואין בכך איסור דבל תגרע, מה שאין כן בברכת המזון דלא שייך להתנות תנאי שכזה.

69. דף מ"ח, ע"ב.

70. בשו"ת "ברית יעקב" סימן ד'.

ז. חצי שיעור בספירת העומר

החיד"א כתב בספרו "מורה באצבע"⁷¹, שיש לכל אחד להזדרז בימי ספירת העומר לעשות לעצמו סימנים שמא ישכח לספור לילה אחד ויומו, ולא יוכל לספור עוד בברכה מכאן ואילך, וגם כל הברכות שבירך עד היום שבו שכת יהיו ברכות לבטלה משום דבעינן תמימות, וגם יבטל ע"י זה מצות עשה.

לכאורה משמע מדברי החיד"א דסי"ל דאין מצוה בחצי שיעור, שאם יש מצוה בחצי שיעור למה ברכותיו תהיינה לבטלה, אם הספירה שספר עד עתה הוא חצי שיעור. אמנם אין לברך לכתחילה על חצי שיעור, אבל כאן היה בדעתו לכתחילה לספור כסדר. אלא שאין הכרח להסביר כך את דעתו של החיד"א. שהרי החיד"א עצמו בספרו "מחזיק ברכה"⁷² הביא את דברי הריטב"א במס' חולין⁷³ שכתב שהנוטל ידיו לאכילה ובירך על נטילת ידיים ואח"כ נמלך ולא אכל אין בכך כלום ואין מחייבין אותו לאכול כדי שלא תהיה ברכתו לבטלה, כיוון שמשנטל ידיו גמרה לה ברכת הנטילה שעליה הוא מברך, וההיא שעתא היה בדעתו לאכול.

א"כ גם בעניינינו למה תיחשב הברכה שבירך עד עתה כברכה לבטלה, כיוון שבירך וספר בכל לילה על דעת לספור בשאר הלילות. אלא שייתכן לחלק לדעת החיד"א בין נטי"ל לבין ספירת העומר. דשאני נטי"ל דמיד שנטל ידיו נסתיימה מצות הנטילה שעליה הוא מברך, אמנם הנטילה היא לצורך האכילה, ועליו לאכול מיד, אך האכילה היא תנאי לנטילה אבל אינה חלק בלתי נפרד מגוף המצוה של נטי"ל. משא"כ בספירת העומר אם שכת יום אחד שלם לילה ויומו, הרי שחיסר בגופה של המצוה לדעת בה"ג דבעינן תמימות. אבל כאמור אין הכרח לומר כן, ולהסיק מדברי החיד"א שאין מצוה בחצי שיעור, שדעתו המפורשת במקום אחר היא שיש מצוה בחצי שיעור וכדלעיל.

והנה בעניין ברכת ספירת העומר הרבה שאלו כיצד תיקנו חכמים ברכה על הספירה ולא חששו לשמא ישכח לילה ויום ונמצאו ברכותיו לבטלה, כמו שכתבו התוס' במס' כתובות⁷⁴, דהיינו טעמא שלא תיקנו חכמים ברכה על ספירת שבעה נקיים דזבה, דחיישינן שמא תראה ותסתור והויא ברכה לבטלה. ותירץ הרדב"ז על קושיה זו, דשאני ספירת ז' נקיים שאינה מצוה הכרחית שאם לא רצתה להזקק לבעלה ולא לאכול קדשים ולא להכנס למקדש, הרשות בידה להשאר טמאה כל ימי חייה, לכן לא תיקנו חכמים ברכה על ספירה זו, אבל ספירת העומר שהיא ספירה הכרחית ואינו יכול להתחמק ממנה לכן תיקנו חכמים ברכה על ספירה זו.

והיה נראה לחלק בין ספירת שבעה נקיים לספירת העומר, דספירת ז' נקיים היא לצורך טבילה, וכיוון שאם תראה תסתור את ספירתה ואינה יכולה לטבול על סמך ספירה זו לכן לא תיקנו ברכה על הספירה. משא"כ ספירת העומר דהויא בשביל יום טוב, ויום טוב מגיע בכל מקרה, נמצא שהספירה אף אם לא הייתה מושלמת מהניא ספירה זו במקצת, לכן תיקנו חכמים ברכה ולא חששו לברכה לבטלה⁷⁶.

אך אם נאמר שיש מצוה בחצי שיעור לא תיקשי זה מדין ספירת ז' נקיים, דהתם לא שייך חצי שיעור דאם תסתור אזלה לה הספירה לגמרי, אבל בספירת העומר דאף לכה"ג

71. אות רי"ז.

72. בקונטרס אחרון סימן קנ"ח.

73. דף ק"ו, ע"ב בד"ה אמר רב.

74. דף ע"ב, ע"א.

75. שו"ת הרדב"ז חלק ד', סימן כ"ז.

76. ועיין בשו"ת "רב פעלים" חלק ג', חלק אורח חיים, סימן ל"ב שכתב כעין זה.

דבעינן תמימות, יש לומר שחלק מן הימים הוי לפחות כחצי שיעור. ואף שאין מברכין על חצי שיעור, כאן לא היה בדעתו על חצי שיעור אלא על ספירה שלימה, וכיוון ששכח יום אחד אין להחשיב את ברכתו כברכה לבטלה למפרע.

ואולי יש לחלק בין ספירת העומר שהיא מצוה דרבים על כל ישראל, דבזה לא חששו חכמים לשמא ישכח יחיד זה או אחר, דאם כן תתבטל ברכת המצוה כלל אם נחשוש לשכחה ולכן לא נמנעו מלתקן ברכה במקרה זה, אבל בספירה דזבה איננה מצוה כללית על כל ישראל אלא מצוה פרטית על כל אשה בפני עצמה, וכיוון שחיישינן לשמא תראה ותסתור לכן לא תיקנו ברכה בספירת הזבה⁷⁷.

ח. חצי שיעור באיסור חמץ

הרמב"ם בהלכות חמץ ומצה⁷⁸ למד על איסור אכילת חמץ בכל שהוא מפסוק מיוחד, וז"ל: "האוכל מן החמץ עצמו בפסח כל שהוא הרי זה אסור מן התורה שנאמר לא יאכל ואע"פ כן אינו חייב כרת או קרבן אלא על כשיעור שהוא כזית. והאוכל פחות מכזית במזיד מכין אותו מכת מרדות".

והקשה מרן ה"כסף משנה" כמה קושיות על הרמב"ם. א. למה לי פסוק מיוחד בחמץ בפסח שאסור בכל שהוא, והרי קיימא לן שחצי שיעור אסור מן התורה בכל האיסורים וכדברי ר' יוחנן ביומא. ב. אי מהאי קרא ד"לא יאכל" ילפינן, איפכא הוה ליה למילף, דלא יאכל שיעור אכילה משמע, ונשאר בצ"ע.

המהרלני"ח בתשובה⁷⁹ תירץ את קושייתו הראשונה של ה"כסף משנה", וכתב דלא דמי איסור חמץ לאיסור חלב דממנו ילפינן איסור חצי שיעור. משום דחלב אסור לעולם ולא הייתה לו שעת היתר, מה שאין כן חמץ שמותר לפני פסח והייתה לו שעת היתר, לא היינו אוסרים בו חצי שיעור, לכן נצרכנו לפסוק בפני עצמו בחמץ לאסור בו חצי שיעור. ולפי זה יצא לו דין מיוחד שביום י"ד משעה שישית ואילך אין איסור תורה בפחות מן השיעור שהרי לאו זה לא נאמר על יום י"ד בניסן. וגם לקושייתו השנייה של ה"כסף משנה" האריך המהרלני"ח ליישב, עיי"ש.

והרבה הקשו על סברת המהרלני"ח מאיסורים אחרים שהייתה להם שעת היתר וילפינן מחלב לאסור בהם חצי שיעור, כגון פיגול ונוטר שהייתה להם שעת היתר, וכן ממה שכתב הרמב"ם דחצי שיעור אסור בשבועה אף דהיה לו שעת היתר. וכן הקשו עליו, דלפי דבריו לא נוכל לאסור חצי שיעור באיסור תורה שאין בהם כרת, דלא דמו לאיסור חלב⁸⁰.

הרא"ם בחידושיו לסמ"ג⁸¹ כתב על דברי הרמב"ם שלומד איסור חמץ בפסח בכל שהוא מהפסוק ד"לא יאכל", משום דאכילה בכל שהוא משמע, וההלכה למשה מסיני הוציאה אותו ממשמעותו וחייבה בו כזית רק לענין העונש, אבל ביחס לאיסור נשאר במשמעותו בכל שהוא. וז"ל הרא"ם שם:

77. וראה בספר "תולדות זאבי" דף רנ"ז, ע"ב שכתב כעין זה.

78. פרק א', הלכה ז'.

79. סימן נ"א הובא ב"משנה למלך" על הרמב"ם שם, ועיין ב"שדי חמד" מערכת חית, כלל ב' שכתב דטעות סופר יש בדברי ה"משנה למלך", וצריך לומר סימן י"ז ולא נ"א.

80. עיין ב"שדי חמד" שם שהקשה בשם הרב "דרך המלך" והרב "טל אורות" ועוד.

81. הלכות חמץ מצות לא תעשה ע"ו, בפיסקה "שנאמר לא יאכל חמץ", ופיסקה "ואף על פי כן אינו חייב בקרבן או כרת".

"שנאמר 'לא יאכל חמץ' ואכילה כל דהו משמע, ואע"ג דאינו חייב כרת או קרבן אלא בכזית שאני התם דאתא הלכתא ואפיקתיה ממשמעותיה אבל לאיסורא כדקאי קאי. והא דקאמר בגמרא מאי טעמא דר' יוחנן משום דחזי לאיצטרופי הכי פירושא, מאי טעמא לא מוקמי לה להלכתא ואיסורא כי היכי דמוקמי לה אעונשים, משום דחזי לאיצטרופי לעבור עליו בלאו או בכרת... ואע"פ כן אינו חייב בקרבן או כרת, אע"ג דלענין איסורא אמרינן דאכילה כל דהוא משמע, לענין כרת או קרבן אינו אלא כזית דאתא הלכתא ואפיקתיה ממשמעותיה".

וכתב ה"משנה למלך" על הרמב"ם שם דלדברי הרא"ם אף האוכל חמץ קודם הפסח ביום י"ד משעה שישית ואילך אסור בכל שהוא מן התורה, וכן כתב הרא"ם עצמו בחידושו לסמ"ג שם ודלא כהמהרלני"ח דלעיל.

והקשה ה"משנה למלך" קושיות אחדות על הרא"ם. נתייחס לאחת מהן הנוגעת לעניינינו. וז"ל: "יעוד אני תמה על סברת הרא"ם הלזו, דאית ליה דסתם אכילה היא בכל שהוא, אלא דאתא הלכתא ואפקיה ממשמעותיה לעונש דלא הוי כי אם בכזית, ושבקה לקרא במשמעותו לאיסורא. דהא תינח במצות לא תעשה דכי אתא הלכתא לא עקריה לקרא ממשמעותיה מכל וכל דהא לדידיה כי אסור רחמנא בכל שהוא אסור. אך במצות עשה, אי אמרת דאכילה אפילו כל שהוא במשמע, א"כ כי אתא הלכתא עקריה לקרא מכל וכל, דהא האוכל פחות מכשיעור לא עשה ולא כלום".

לפי"ז נמצא דבזה חלקו הרא"ם וה"משנה למלך". לדעת הרא"ם יש קצת מצוה בחצי שיעור, וההלכה באה לומר שמצוה גמורה ושלימה היא בשיעור של כזית, נמצא שההלכה לא עקרה לקרא לגמרי, והעמידה את הפסוק על קצת מצוה וההלכה למצוה שלימה, ולא קשה עליו מידי. אבל לדעת ה"משנה למלך" משמע דאין מצוה כלל בחצי שיעור, ולכן חלק על הסברו של הרא"ם דסתם אכילה בכל שהוא בין בלאו ובין בעשה.

ופשיטא דשיטת הרא"ם דלשון אכילה בכל שהוא, הולכת לשיטת ר' יוחנן דס"ל חצי שיעור אסור מן התורה, אבל לריש לקיש דס"ל דחצי שיעור מותר מן התורה לשון אכילה אינו אלא בכזית, וזה תואם את שיטתו של ריש לקיש במס' יומא בענין עינוי דיום הכיפורים, דאיתא ביומא⁸²: "אמר ריש לקיש מפני מה לא נאמרה אזהרה בעינוי, משום דלא אפשר, היכי נכתוב, נכתוב רחמנא לא יאכל, אכילה בכזית. נכתוב רחמנא לא תעונה, קום אכול משמע". וכיוון שהתורה לא חייבה על אכילה דיום הכיפורים אלא אכילה שיש בה יישוב הדעת שמונעת עינוי דהיינו שיעור ככותבת, לכן לא נכתבה אזהרה בלשון לא תאכל. הרי דלשיטת ריש לקיש לשון אכילה בתורה היא בכזית⁸³.

והיה לכאורה מקום להקשות על הרא"ם דלשון אכילה בכל שהוא ואתא הלכתא ועקרה ליה לקרא ממשמעותיה וחייבה בכזית ולא בפחות מזה, מהא דמס' סוטה⁸⁴ דאיתא התם: "אמר ר' יוחנן משום ר' ישמעאל בשלשה מקומות הלכה עוקבת מקרא. התורה אמרה 'בעפר' – בענין כיסוי הדם שנאמר בו⁸⁵ 'ושפך את דמו וכסהו בעפר' והלכה בכל דבר, התורה אמרה ב'תער' – בענין נזיר שנאמר בו⁸⁶ 'תער לא יעבור על ראשו' – והלכה בכל דבר. התורה אמרה 'ספר' – בענין גט כריתות שנאמר בו⁸⁷ 'וכתב לה ספר כריתות ונתן בידה' – והלכה

82. דף פ"א, ע"א.

83. ועיין ב"משנה למלך" על הרמב"ם שם שהאריך הרבה בענין זה.

84. דף ט"ז, ע"א.

85. ויקרא י"ז, יג.

86. במדבר ו', ה.

87. דברים כ"ד, ג.

בכל דבר". ולשיטת הרא"ם מדוע לא מנו גם זה בכלל המקומות שהלכה עוקרת מקרא ממשמעותיה.

בספר "בנין ציון"⁸⁸ תירץ וכתב דלא שייך לומר "עוקרת מקרא" אלא באופן שההלכה משנה את משמעות המקרא, כי הא דיעפרי' יתערי' ויספרי' שהתורה אמרה באלה וההלכה למשה מסיני עקרה ממשמעותיה ואמרה ביכל דברי', אבל באכילה אין ההלכה משנה לגמרי ממשמעות המקרא, שאע"פ שסתם אכילה בכל שהוא, אבל גם כזית נקראת אכילה, ואין זה עוקבת, לכן לא מנו זאת בכלל הדברים ש"ההלכה עוקבת מקרא".

בשו"ת "שואל ומשיב תליתאה"⁸⁹ הקשה קושיה זו על הרא"ם ונשאר בצי"ע, אבל לדברינו דלעיל לא קשיא כלל, דהרא"ם אמר דאכילה בכל שהוא רק אליבא דרי' יוחנן דס"ל דחצי שיעור אסור מן התורה, א"כ המקרא מלמדנו דלענין איסור די בכל שהוא, ואילו ההלכה באה לענין חיוב מלקות דלא הוי אלא בכזית. אבל לריש לקיש דס"ל דחצי שיעור מותר מן התורה ולשון אכילה הוי בכזית אין קושיה כלל, דהרא"ם לא אמר דבריו אליבא דריש לקיש⁹⁰.

ה"נודע ביהודה"⁹¹ כתב טעם אחר למה הוצרך הרמב"ם ללמוד דין דחצי שיעור מן התורה בחמץ מן הפסוק "ולא יאכל חמץ", ולא למד מ"כל חלב" דחצי שיעור אסור וכדיליף ר' יוחנן ביומא ומשום דחזי לאיצטרופי, משום דאיסור חמץ בפסח תלוי בזמן, ואם יאכל חצי כזית בסוף היום האחרון של פסח באופן שאין לו זמן עוד לאכילת עוד חצי כזית בזמן איסור, ובאופן זה לא שייך "חזי לאיצטרופי", הווא אמינא דלית ביה איסור כלל, לכן לומד הרמב"ם דין דחצי שיעור מ"לא יאכל" דבכל אופן אסור חצי שיעור אף במקרה זה.

ואכן בשו"ת "אבני נזר"⁹² כתב דלדעת ה"נודע ביהודה" האוכל חצי שיעור ביום הכיפורים בסוף היום באופן דלא "חזי לאיצטרופי" אין בו איסור מן התורה.

אבל ראיתי בשו"ת ר' עקיבא איגר⁹³ שכנראה הסתפק בדבר וכתב בלשון אולי, וז"ל: "ואולי י"ל דהא דחצי שיעור אסור היינו בעוד שהאיסור בעין בכזית בזה שייך חזי לאיצטרופי לשיעור שלם, אבל באכלו ושייר חצי שיעור דליכא שיעור בעולם, ולא שייך חזי לאיצטרופי, מותר לאכלו. ויהיה מזה דין חדש, דבסוף יום אחרון דפסח או סוף יום הכפורים בענין דליכא שהות לאכול כזית, יהא מותר לאכול חצי שיעור, וצריך עיון לדינא".

ונראה לעני"ד להסביר הספק שלו ע"פ החקירה שחקרו האחרונים, האם הפירוש של "חזי לאיצטרופי" הוא, דחיישינן שמא יבוא לאכול מעט ועוד מעט עד שישלים לשיעור שלם תוך כדי אכילת פרס, ויתחייב בכרת או במלקות. או שמא הפירוש של "חזי לאיצטרופי" הוא, שאם נתיר לו לאכול פחות מן השיעור, שמא יבוא לאכול שיעור שלם בבת אחת ויבוא לידי חיוב. חקירה זו הובאה ב"פרי מגדים"⁹⁴ וז"ל:

88. בשו"ת "בנין ציון" החדשות, סימן קע"ז.

89. חלק א', סימן ת"ב.

90. ועיין בשו"ת "האלף לך שלמה" לר' שלמה קלוגר בחלק אורח חיים, סימן ש"ס מה שכתב בזה.

91. במהדורא תניינא חלק אורח חיים, סימן נ"ג.

92. חלק אורח חיים סימן שני"ז אות ב'.

93. סימן קנ"ד בכתבים.

94. ביורה דעה סימן ס"ה ב"משבצות זהב" סעיף קטן ד'.

"אני מסופק הא דאמרינן חזי לאיצטרופי אי הפי' הואיל אי יאכל מעט מעט כזית כדי אכילת פרס יבוא לידי מלקות וזכרת, משום הכי אסרה תורה חצי שיעור שלא ישכח ויאכל מעט מעט. או הפי' חזי לאיצטרופי הוא דאם נתיר לו חצי שיעור יאכל בבת אחת עם חצי שיעור אחר ויהיה שיעור שלם". וכתב שם נפקא מינה לעניין איסור גיד הנשה דלא אמרינן בו הלכתא דכזית תוך כדי אכילת פרס, עיי"ש.

נמצא דלפי הצד השני של חקירה זו דחיישינן שמא יאכל כזית בבת אחת, אין נפקא מינה אם מדובר בסוף היום דלית ליה פנאי לאכילת חצי שיעור נוסף, או אם יש לו חצי שיעור בלבד, לעולם יהיה אסור, משום דחיישינן שאם נתיר לו אכילת חצי שיעור, יבוא להתיר לעצמו פעם אחרת שיעור שלם, וככל הגזירות וההרחקות דאסרינן אופן אחד שמא יתיר לעצמו אופן אחר, ולא שחיישינן שבמקרה זה עצמו ימשך ויאכל עוד חצי שיעור. לפי"ז גם בסוף היום דיום הכיפורים או בסוף היום האחרון דפסח יהיה אסור לאכול חצי שיעור, ולכן הסתפק כנראה ר' עקי"א בעניין זה ונשאר בצ"ע.

לעניין השיעור עליו עוברים באיסור בל יראה ובל ימצא, נחלקו כידוע ב"ש ובי"ה בריש מסי' ביצה⁹⁵. לבית שמאי שאור בכזית וחמץ בככותבת ולבי"ה זה וזה בכזית. והטעם לכך הובא בגמ' שם⁹⁶ דילפינן ביעור מאכילה מה אכילה בכזית כמו כל איסורי אכילה אף ביעור בכזית. אבל הבדל יש בין ביעור לאכילה לעניין חצי שיעור. באכילה, חצי שיעור אסור מן התורה ואילו לעניין ביעור, כלומר איסור בל יראה ובל ימצא, חצי שיעור אין בו איסור מן התורה לדעת רוב האחרונים. ושני טעמים הובאו על כך באחרונים.

ה"חכם צבי"⁹⁷ נתן טעם לכך, כיוון שבאכילת חצי שיעור של איסור מחשיב אותו על ידי אכילתו זו, וכיוון ש"אחשביה" ע"י מעשה בידים, עושה אותו לשיעור חשוב ולכן גם חצי שיעור אסור מן התורה. מה שאין כן באיסור בל יראה ובל ימצא, מעשה העבירה לא נעשה בידים ולא ע"י מעשה כל שהוא, ולכן בחצי שיעור שאין כאן "אחשביה" אין בו איסור. ה"ש"אגת אריה"⁹⁸ כתב טעם אחר מדוע אין איסור בל יראה ובל ימצא בחצי שיעור, דדווקא באיסור אכילה שייך הטעם "דחזי לאיצטרופי", שאם יאכל חצי שיעור ובתוך כדי אכילת פרס יאכל עוד חצי שיעור, יצטרף חצי שיעור האחרון לחצי שיעור הראשון ויתחייב עליו למפרע. אבל בבל יראה ובל ימצא אין שום צירוף בין הראיה הראשונה לראיה השנייה, שאף אם יצטרף עוד חצי שיעור חמץ לחצי הראשון, לא יעבור עליו למפרע אלא מכאן ולהבא, וכיוון שמעולם אי אפשר שיבוא לידי איסור בל יראה על שהשהה חצי שיעור למפרע, לא שייך בזה "חזי לאיצטרופי", ולכן אין איסור בל יראה ובל ימצא בחצי שיעור.

טעמו של ה"ש"אגת אריה" מילתא דמסתברא היא ולכן הסכימו כל האחרונים שאין איסור חצי שיעור בבל יראה ובל ימצא דלא שייך ביה "חזי לאיצטרופי" וכדלעיל. ולכן קצת תימה על דבריו של הגאון "רב פעלים" שהוכיח שיש מצוה בחצי שיעור במצוות עשה מדין חציו עבד וחציו בן חורין, שחייב לשמוע שופר בראש השנה מצד חצי בן חורין שבו, אך אינו יכול להוציא את עצמו ידי חובה משום דלא אתי צד עבדות שבו ומוציא צד בן חורין שבו, ולכן חייב לשמוע תקיעת שופר מאדם אחר שהוא בר חיובא. וכפי שכתב מרן המחבר⁹⁹: "מי שחציו עבד וחציו בן חורין אינו מוציא אפילו את עצמו וצריך שיתקע לו בן חורין להוציאו".

95. דף ד', ע"א במשנה.

96. דף ז', ע"ב.

97. בשו"ת "חכם צבי" סימן פ"ו.

98. ב"ש"אגת אריה" סימן פ"א.

99. בשו"ע או"ח סימן תקפ"ט, סעיף ה'.

וכתב ה"רב פעלים" להוכיח מכאן שיש מצוה בחצי שיעור. וז"ל¹⁰⁰: "ועוד נ"ל להוכיח לכאורה דחצי שיעור איכא גם במ"ע, מדין חציו עבד וחציו בן חורין דקיי"ל בסימן תקפ"ט דהוא אינו מוציא את עצמו, משום דלא אתי צד עבדות ומפיק לצד חירות, אבל אחר בן חורין תוקע ומוציאו י"ח, והרי זה לצד החירות אע"פ שהוא אינו אדם שלם, עכ"ל הוא מחוייב לצאת י"ח במצוה ע"י שישמע מאחרים. ואם חצי שיעור במצוות עשה אינו כלום אמאי חייב, והלא אין כאן שיעור שלם בחירות כי אם חצי אדם הוא, אלא ודאי יש חצי שיעור במ"ע. ובאמת כאן חזי לאיצטרופי דאפשר שישתחרר חצי השני ויהיה שלם".

ולכאורה במה שכתב ששייך כאן "חזי לאיצטרופי" משום שאם ישתחרר חציו השני ויהיה שלם נמצא שהוא בר חיובא, דבר זה קשה, שהרי אם ישתחרר יהיה בר חיובא רק מכאן ולהבא ולא למפרע וא"כ לא שייך כאן טעם "דחזי לאיצטרופי" וכמו שכתב ה"ש"אגת אריה". אמנם הוא עצמו חזר בו, אך מטעם אחר ולא מכוח קושיה זו, וכפי שכתב שם בהמשך: "וכל זה אמרתי לכאורה, אך אחר הישוב בס"ד נ"ל דיש לחלק ולומר כל כהא שהאדם חציו עבד וחציו ב"ח דכל אחד מאבריו יש בו צד חירות לא מקרי זה חצי שיעור...".

כלומר, עיקר החזרה שלו הוא מכוח הדחיה שאין שייך דין חצי שיעור אלא בגברא שהוא בר חיובא, אך המצוה אינה בשלמותה, אבל בחציו עבד וחציו בן חורין, שחייב במצוה מצד הבן חורין שבו והמצוה נעשית בשלמותה לא שייך בזה דין חצי שיעור, אך לא התייחס להשגתינו דלא שייך הכא טעמא דחזי לאיצטרופי משום שהחיוב יחול עליו אם ישתחרר רק מכאן ולהבא ולא למפרע, וצ"ע.

ט. חצי שיעור במצוות מילה

כתב המחבר בהלכות מילה¹⁰¹: "יש לזהר שלא ימולו שני מוהלים מילה אחת בשבת, שזה ימול וזה יפרע, אלא המל הוא עצמו יפרע". הרמ"א בהגהה שם חלק על המחבר וכתב: "ולא מצאתי ראיה לדבריו, ואדרבה נראה לי דשרי דהא מילה דחיא שבת, כמו עבודה במקדש שכמה כהנים היו עובדים ומחללים שבת, דמאחר דשבת ניתן לדחות הרי הוא כחול לכל דבר... אמנם מצאתי בקובץ שיש לאסור, ועל כן טוב להחמיר לכתחילה, אע"פ שמדינא נראה לי מה שכתבתי".

מהדמיון שדימה הרמ"א מילה לעבודה במקדש, ניתן להסיק שמחלוקת המחבר והרמ"א הוא האם שבת דחוויה היא אצל מצוות מילה או הותרה. לגבי עבודה במקדש מבואר במס' יומא¹⁰² דשבת הותרה לגמרי, דאיתא התם: "שבת דהותרה היא בציבור סופו נמי דחי, טומאה דדחוויה היא בציבור, תחלתו דעיקר כפרה דחי, סופו דלאו עיקר כפרה לא דחי".

ונחלקו המחבר והרמ"א לענין מילה בשבת אם דחוויה היא או הותרה. הרמ"א סובר שמילה הותרה לגמרי בשבת וכפי שכתב הוא עצמו בתשובה¹⁰³, ולכן דימה מילה לעבודה שאף היא הותרה, וכהנים אחדים עושים את המלאכה במקדש, ומזה מסיק שגם מצוות מילה שהותרה בשבת נעשית על ידי שני מוהלים אחד מל ואחד פורע. אבל המחבר דלא

100. בשו"ת "רב פעלים" חלק ג' אורח חיים, סימן ל"ב.

101. יורה דעה סימן רס"ו, הלכה י"ד.

102. דף מ"ו, ע"ב.

103. סימן ע"ו.

דימה מילה לעבודה, ס"ל דמילה דחוויה היא בשבת, ולכן יש להשתדל לעשות כמה שפחות חילולי שבת, ולכן לא ימולו שניים אלא המל הוא הפורע.

והיה נראה לומר דהמחבר והרמ"א חולקים בענין חצי שיעור במצות עשה, האם יש קצת מצוה בחצי שיעור או לא. לדעת הרמ"א יש מצוה בחצי שיעור, ולכן יכולים שני מוהלים למול בשבת, ואע"פ שהראשון שמל לא פרע, קצת מצוה יש בידו, ולכן מותר לו למול ואחר יפרע, אבל לדעת המחבר אין מצוה בחצי שיעור, ולכן אסור למול בשבת ואחר יפרע.

וכן משמע מדבריו ב"בית יוסף" על הטור שם שהביא את הגמ' במס' שבת¹⁰⁴ בענין ציצין המעכבין את המילה. דאיתא התם: "ת"ר: מהלקטין את המילה ואם לא הילקט ענוש כרת. מני, אמר רב כהנא אומן, מתקיף לה רב פפא, אומן לימא להו אנא עבדי פלגא דמצוה אתון עבדי'תו פלגא דמצוה. ואסקה רבי אשי הכא במאי עסקינן, כגון דאתא בין השמשות דשבת, ואמרו ליה לא מספקא ואמר' להו מספקינא ועבד ולא איסתפיק ואשתכח דחבורה הוא דעבד וענוש כרת". ופירש"י: "מהלקטין צליין המעכבין. ונימא אנא עבדי פלגא, כלומר הואיל וכשהתחיל צרשות התחיל וחצויה שעשה צרשות עשה אמאי חייב נימא להו לכו אחס וסיימו המלאכה", עכ"ל. ויש לדקדק מדבריו דנהי דחיובא דכרת ליכא, איסורא מיהא איכא כיוון שלא גמר המצוה. ולפי"ז יש ליזהר שלא ימולו שני אומנין מילה אחת לכתחילה בשבת, כגון שיתנו ביניהם שזה ימול וזה יפרע אלא המל הוא יפרע".

מפורש בדברי ה"בית יוסף", שלא רק שלא עשה בזה חצי מן המצוה, אלא שיש כאן איסור, מאחר שלא השלים את המצוה. אמנם חיוב כרת אין בזה כיוון שהתחיל ברשות, אבל איסור יש. ולדבריו יש לבאר את דברי הגמ' האומרת: "לימא להו אנא עבדי פלגא דמצוה", פירושו שבפועל הוא עשה חצי מן המצוה, אבל חצי זה אינו נחשב למצוה כלל כיוון שלא גמר את המצוה. ואילו לדעת הרמ"א יש לומר דס"ל שיש מצוה בחצי שיעור.

אבל מהדחיה שדחה הרמ"א ב"דרכי משה" על הטור שם¹⁰⁵ את הראיה של הבי"י, משמע לכאורה, שגם הוא סובר שאין מצוה בחצי שיעור במצות עשה, וכך דחה את ראיית הבי"י: "ואין משם ראייה דשאני התם דלא נגמר מצוה, ולכן פי' רש"י התם אמאי חייב הא איסור איכא, אבל במקום שגמרו אדעתא דהכי פסק בראשונה ונראה דרש"י". כלומר, מה שכתב רש"י שאיסור מיהא איכא, היינו דווקא במקום שלא נגמרה המצוה כמו המקרה שבגמ' שעשה חצי והמצוה לא הושלמה. אבל שני מוהלים שהתנו ביניהם מראש שכל אחד יעשה חלק מן המצוה, מותר לעשות כן.

עכ"פ, משמע מזה שחצי מצוה שלא הושלם ע"י החצי האחר אין בו מצוה כלל. או שמא נאמר שכוונתו היא שאם שניים יתנו ביניהם שאחד ימול ואחד יפרע, כיוון שיתקיים כאן חצי המצוה השני יש כאן "חזי לאיצטרופי" ויש מצוה בחצי שיעור, אבל אם אחד מל בבין השמשות באופן שלא ניתן לעשות את הפריעה בשבת עצמה, ואין כאן "חזי לאיצטרופי" בשבת שבו נעשה חצי המצוה הראשון, לכן אין מצוה בחצי שיעור שאין כאן "חזי לאיצטרופי", שזהו הטעם לצירוף שני החצאים, וצ"ע¹⁰⁶.

ונראה עוד לומר שכל מצוה שכל החלקים שבה מעכבין זה את זה לא שייך לומר בזה שיש מצוה בחצי שיעור, ולכן כיוון שההלכה היא שאם מל ולא פרע כאילו לא מל, לכן לא

104. דף קל"ג, ע"ב.

105. טור יורה דעה סימן רס"ו ב"דרכי משה" אות ג'.

106. ועיין בשו"ת "שואל ומשיב" מהדורא קמא חלק ג' סימן קנ"ג, שביאר את מחלוקת המחבר והרמ"א כדלעיל אם מצות מילה הותרה או דחוויה. וכן עיין בשו"ת "רב פעלים" שם שהוכיח מהגמ' דשבת דיש מצוה בחצי שיעור. ולכאורה שלא כמו שמשמע מהבי"י, וצ"ע.

שייך לומר במל בלבד ללא פריעה שיש בזה קצת מצוה. כמו מי שלבש בגד של ארבע כנפות שיש בו שתי ציציות בלבד, בוודאי שלא קיים מצוה כלל, ואף איסור יש במקרה זה, וכמו שכתב המחבר בהלכות ציצית¹⁰⁷: "ארבע ציציות מעכבין זה את זה שכל זמן שאין בה כל הארבע אינה מצויצת כהלכתה והיוצא בה לרה"ר בשבת חייב חטאת".

וכתב שם המ"ב שאם חסר לו אפילו ציצית אחת הוי כלא הטיל בה ציצית כלל ואף ביטל עשה דציצית לגמרי. הרי שלא די שלא קיים מצוה כלל אלא אף עבר על האיסור, היינו במצות מילה, וכן בכל המצוות שחלקי המצוה מעכבין זה את זה. ונראה שאף במצות תקיעת שופר אם יתקע תקיעות אחדות בלבד באופן שלא יצא ידי חובה, לא די בכך שאין בזה קצת מצוה דחצי שיעור אלא אף יעבור על איסור שבות דמשמיע קול ביו"ט. וכמו שפסק הרמ"א בהלכות ראש השנה¹⁰⁸ שלאחר שיצא, יצא ידי חובה אין לתקוע עוד בחינם. אמנם יש מחלוקת בין האחרונים אם יש איסור שבות בתוקע לחינם בראש השנה כמו בשאר ימים טובים, דעת ה"ט"ז היא שאין איסור שבות בתוקע לחינם ברי"ה, דאינו דומה יו"ט דרי"ה לשאר ימים טובים לעניין זה, אבל רוב האחרונים חלקו עליו וסוברים שיש איסור שבות בתוקע לחינם ברי"ה¹⁰⁹.

המהרש"ל ב"יים של שלמה" על מסי' יבמות¹¹⁰ כתב בתחילה שמילה ללא פריעה נחשבת כחצי מצוה, ע"פ דברי הגמ' במסי' יבמות¹¹¹, האומרת שמצות פריעה לא ניתנה לאברהם אבינו, וכיוון שלא נכתבה בפירוש בתורה, אע"פ שהיא מעכבת במצוה, אע"פ החיתוך הוא עיקר המצוה.

לפי"ז יש מקום לומר שיש קצת מצוה במילה ללא פריעה מדין חצי שיעור, והכי איתא ביבמות שם: "אמר רבה בר יצחק אמר רב לא ניתנה פריעת מילה לאברהם אבינו שנאמר¹¹², 'בעת ההיא אמר ה' אל יהושע עשה לך חרבות צורים' וגו'. ודלמא הנך דלא מהול דכתיב 'כי מולים היו כל העם היוצאים וכל העם הילודים' וגו', וא"כ מאי שוב אלא לפריעה".

כלומר, מהציווי שה' ציוה את יהושע "שוב מול את בני ישראל שנית", משמע שעליו למול אותם פעם נוספת והיינו מצות פריעה לאחר שכבר נעשה בהם חיתוך הערלה. וכתבו התוס' על אתר¹¹³, דמצות פריעה הלכה למשה מסיני ויהושע אסמכה אקרא. וז"ל התוס': "יאות אם לא ניתנה פריעה עד יהושע, היכי גמרינן מיניה, הא כתיב¹¹⁴ 'אלה המצוות', שאין נביא רשאי לחדש דבר מעתה. וי"ל דהלכה למשה מסיני הוא ויהושע אסמכה אקרא".

ועל כך כתב המהרש"ל שם: "ולכאורה נראה, מאחר שמצות פריעה לא נאמרה להדיא בתורה, אע"פ שמעכבת, מ"מ עיקר מצות מילה הנאמרת בתורה היא חתך. וא"כ מותרים להיות שני מוהלים בשבת, אחד לחתוך ואחד לפרוע, ולא נימא האי דקחתך חילל שבת, דהא לכוי"ע פלגא דמצוה קא עביד. וכן מצאתי בקובץ אחד ישן מדוייק... וכן כתב בסי' התרומה". והביא שם בשם המהר"ב שאין נכון לעשות כן והוכיח זאת מהא דתנן מל ולא פרע כאילו לא מל, נמצא שהראשון חילל שבת, אבל כרת אינו חייב, והוכיח זאת מהגמ' דשבת דלעיל.

107. סימן י"ג סעיף א' ובמ"ב שם ס"ק א'.

108. או"ח סימן תקצ"ו בהג"ה.

109. ועיין במ"ב שם ס"ק ג' וב"שער הציון" שם ס"ק ג' שצ"ן מחלוקת האחרונים בזה.

110. פרק הערל סימן ג'.

111. דף ע"א, ע"ב.

112. יהושע ה', ב.

113. שם בד"ה י"ל לא ניתנה פריעת מילה לאברהם אבינו".

114. ויקרא כ"ז, לד.

אבל המהרש"ל עצמו כתב שהמל ולא פרע בשבת וחבירו פרע, המל חייב כרת. והוכיח זאת מלשון המשנה. דלגבי ציצין המעכבין את המילה כתוב לשון עיכוב, ולגבי מל ולא פרע כתוב כאילו לא מל, משמע שמילה ללא פריעה אין בה מצוה כלל ועיקר, ולכן הסיק וכתב: "הילכך מי שמל אדעתא שיפרע חבירו וק"ו אדעתא דלא ליפרע כלל, חייב איסור כרת. לכן לא יהיו שני מוהלים בשבת או ביו"ט. אבל מי שמל ושכח ציצין המעכבין יכול לומר לחבירו שיגמור ואין איסור בדברי".

ה"נודע ביהודה" חלק על המהרש"ל והוכיח דבריו מזה שדור המדבר מלו אע"פ שלא פרעו¹¹⁵, ואם אין מצוה במילה ללא פריעה כדברי המהרש"ל נמצא שלחנים הם מלו. ולכן הסיק ה"נודע ביהודה" שיש מצוה ללא פריעה, והא דאמרינן מל ולא פרע כאילו לא מל, היינו בלא פרע אחר כך, אבל אם פרע אחר כך הרי שהתחיל במצוה בשעת החיתוך¹¹⁶. לכאורה, ראייתו של ה"נודע ביהודה" מדור המדבר שמלו ללא פריעה שיש מצוה במילה בלבד — אינה ראייה, דשמא כל עוד שלא ניתנה מצות פריעה, די במצות מילה בלבד, ולכן דור המדבר מלו אע"פ שלא פרעו, דלגבייהו הויא מצוה שלימה. אבל לפי גירסת ר"ח¹¹⁷, שלפי מסקנת הגמ' נדחית דעתו של רב שאמר שפריעה לא ניתנה לא"א, ראייתו של ה"נודע ביהודה" ראייה¹¹⁸ שיש מצוה במילה ללא פריעה.

והיה נראה לומר לכאורה, דאין ראייה מדור המדבר שמלו ולא פרעו שיש מצוה במילה ללא פריעה, ע"פ דברי המחבר שכתב בהלכות מילה¹¹⁹: "תינוק שמת קודם שיגיע להיות בן שמונה מלין אותו על קברו". וכתב ה"בית יוסף" על הטור בטעם הדבר בשם הכלבו וז"ל: "כתב הכלבו וז"ל נהגו למול בן שמת קודם שיגיע להיות בן ח' בצור ובקנה בבית הקברות להסיר חרפתו ממנו שלא יקבר בערלתו כי חרפה היא לו". לפי"ז יש הסרת ערלה שהיא מצד הסרת חרפה ולא מצד מצות מילה, וא"כ ייתכן שגם דור המדבר מלו מצד הסרת הערלה כיוון שהשכינה דיברה עמהם, ולא מצד מצות מילה, שהרי לא פרעו ותנן מל ולא פרע כאילו לא מל, א"כ לא לחינם מלו דור המדבר, ואין ראייה מזה שיש מצוה בחצי שיעור.

י. חצי שיעור במצות נר חנוכה

לכאורה היה נראה להוכיח מדברי ה"בית יוסף" בהלכות חנוכה שיש מצוה בחצי שיעור. ידועה קושייתו של הבי"י מדוע קבעו שמונה ימים זכר לנס השמן והרי בפך שמצאו היה בו שמן שמספיק ליום אחד, נמצא שהנס נעשה שבעה ימים בלבד. וז"ל הבי"י¹²⁰: "ואיכא למידק למה קבעו ח' ימים דכיון דשמן שבפך היה בו כדי להדליק לילה אחד נמצא שלא נעשה הנס אלא בז' הלילות, וי"ל שחילקו שמן שבפך לח' חלקים ובכל לילה היו נותנים במנורה חלק א' והיה דולק עד הבוקר ונמצא שבכל הלילות נעשה נס".

115. כמובא בתוסי' יבמות דף ע"א, ע"ב בד"ה מאי טעמא, ע"פ פרקי דר' אליעזר פרק כ"ט.

116. עיין "נודע ביהודה" מהדורא תנינא תשובה כ"ב.

117. הובאה בתוסי' ביבמות שם בד"ה בקונטרס גרס.

118. אכן בתלמוד ירושלמי מסי' שבת בפרק ר' אליעזר דמילה מובאת הדרשה "המול ימול לרבות פריעה", א"כ לפי"ז ניתנה פריעה לא"א. ועיין בשו"ת "רב פעלים" שם שהביא מחלוקת המהרש"ל וה"נודע ביהודה" וקושיית הרב "יד שאולי" על ה"נודע ביהודה", עי"ש.

119. יורה דעה סימן רס"ג, הלכה ה'.

120. אורח חיים הלכות חנוכה סימן תר"ע.

מתירוצו זה של הבי"י משמע שיש מצוה בחצי שיעור, דאל"כ מה מועיל שחילקו את השמן לחי' חלקים, והרי שיעור השמן שצריך לתת לתוך המנורה הוא חצי לוג ולא פחות מזה, ומה מועיל השמינית שנותן במנורה אם אין מצוה, אלא ודאי יש קצת מצוה בחצי שיעור. ויותר מזה משמע מתירוץ זה, שעדיף לקיים חצי מצוה מדי יום ביזמו עד להכנת השמן, אע"פ שלא מקיימים את המצוה בשלימותה, מאשר להדליק יום אחד בלבד עם כמות השמן הנדרשת ולקיים את המצוה בשלימותה, למרות שהמצוה לא תתקיים בחלק מן הימים אף לא באופן חלקי.

ולפי זה אם יש כזית מצה בפסח לשני שותפים, עדיף שכל אחד יאכל חצי כזית ושניהם יקיימו את המצוה באופן חלקי מאשר שאחד מהם יאכל את הכזית כולו ויקיים את המצוה בשלימותה והשני לא יקיים את המצוה כלל אף לא באופן חלקי¹²¹.

אך לאחר עיון נראה דאין ראייה כל כך מזה, שהרי הבי"י עצמו תירץ שני תירוצים אחרים על קושיה זו. ולכאורה למה לא הסתפק הבי"י בתירוץ הקודם שחילקו את השמן לחי' חלקים, אלא כנראה לא נראה לו לבי"י שיש מצוה בחצי שיעור ולכן תירץ תירוצים אחרים. וז"ל שם בהמשך: "ועוד י"ל שלאחר שנתנו שמן במנורה כשיעור, נשאר הפך מלא כבתחילה וניכר הנס אף בלילה הא'. אי"נ שבליילה הא' נתנו כל השמן במנורה ודלקו כל הלילה ובבוקר מצאו הנרות מלאים שמן וכן בכל לילה ולילה".

משני תירוציו האחרונים משתמע שאין לעשות מצוה לכתחילה שלא כתקנתה, אלא יש לעשותה כפי שהדין קובע, ומשמע שפחות מן השיעור אין בו מצוה. כנראה שהבי"י לא נוח לו בתירוץ הראשון גם מסיבה אחרת, וכפי שכתב המאירי על פירוש מעין זה של אחד המפרשים שלא נראה לו מפני שאין סומכין על הנס. וז"ל המאירי¹²²: "ויש מי שפירש שמכיון שאף הם הרגישו במיעוט השמן חילקוהו לחי' לילות כדי שיעור ההליכה לעיר תקוע שמשם היו לוקחין שמן למקדש שהוא מהלך ד' ימים והחזרה ד' ימים. ולא נראה לי, דאם כן איך היו סומכים על הנס בלילה הראשון".

גם קושייתו של ה"פרי חדש" על תירוצו של המחבר יש בה כדי לחזור מן התירוץ הראשון ולכן כנראה המחבר לא הסתפק בתירוץ הראשון ותירץ תירוצים אחרים. וז"ל הפרי חדש¹²³ על תירוצו הראשון של הבי"י: "ואינו מחוור דהא אמרינן בפרק במה מדליקין ובפ"ק דיומא מערב עד בוקר תן לה מידתה שתהא דולקת והולכת כל הלילה מערב ועד בוקר, וא"כ מה ראו לחלקו לחי' חלקים".

לפי"ז אין לתת כמות שמן במנורה פחות מהמידה הנדרשת, ובפחות מזה אין כלל מצוה. גם מסברא נראה שצריכים היו לתת את כל השמן בלילה הראשון ולא לחלקו לחי' חלקים, מפני שעל האדם לעשות עכשיו מה שבידו לעשות, דהיינו עשיית המצוה בשלימותה, ולא להתחשב בכך שלא יכול לקיים את המצוה אח"כ אף לא באופן חלקי, משום שאם לא יהיה לו שמן לשאר הלילות הרי הוא בגדר אנוס שאין ביכולתו לקיים את המצוה.

121. אמנם אם מדובר בכזית מצה של אחד מהם והשני אין לו חלק בזה כלל, אין לחייב את בעל המצה לחלק את הכזית בין שניהם כדי שכל אחד מהם יקיים קצת מצוה, במקום שבעל המצה יאכל את הכזית כולו ויקיים את המצוה בשלימותה. וראה מה שכתב בזה בשו"ת "מחנה חיים" קמא סימן כ"ט, שדן בדבר והניח בעיה זו בצריך עיון. ועיין במאמר "קירוב רחוקים בהלכה" שמעתין, 123-124, אות י"ב, מה שכתבתי בשם הפוסקים שדנו בעניין זה.

122. במסכת שבת דף כ"א, ע"ב.

123. באורח חיים הלכות חנוכה סימן תר"ע, סעיף א' בפיסקה "ומקשו הכא".

יא. חצי מצוה בערי מקלט

איתא במשנה במס' מכות¹²⁴: "עד שלא נבחרו שלש שבארץ ישראל לא היו שלש שבעבר הירדן קולטות שנאמר¹²⁵, 'שש ערי מקלט תהיינה' עד שיהיו ששתן קולטות כאחת". ובכל זאת משה רבינו הבדיל את שש ערי המקלט בעבר הירדן למרות שלא היו קולטות. וכדברי הגמ' שם¹²⁶: "דרש רב סימאי מאי דכתיב¹²⁷, 'אוהב כסף לא ישבע כסף ומי אוהב בהמון לא תבואה', אוהב כסף לא ישבע כסף זה משה רבינו שהיה יודע שאין שלש ערים שבעבר הירדן קולטות עד שלא נבחרו שלש שבארץ כנען ואמר מצוה שבאה לידי אקיימנה".

וכתב הרמב"ם על המשנה באבות¹²⁸ "בן עזאי אומר הו' רץ למצוה קלה כבחמורה". וה"ל: "כבר ביארנו פירוש זה המאמר בפרק י' מסנהדרין, וכבר העידו חכמים עליהם השלום, על חידוש נפלא בתורה יש בו זירוז על מעשה המצוות. והוא אמרו אז יבדיל משה שלש ערים בעבר הירדן וגו', בידוע שאינן מועילות שלא יהיה בהן דין ערי מקלט עד שיובדלו השלש האחרות שבארץ ישראל. אמרו, יודע היה משה רבינו עליו השלום שאין שלש ערים שבעבר הירדן קולטות עד שיובדלו השלש שבא"י שנא' 'שש ערי מקלט תהיינה', ואמנם הבדיל אלו מפני שאמר הואיל ובאה מצוה לידי אקיימנה. ואם כיוצא בזה במשה רבינו ע"ה משיג האמיתות שלם שבשלמים נכסף להוסיף חצי מצות עשה על כל מעלתו ושלמותו, אין צריך לומר שיעשו מי שנצטרעה נפשם והוחזק צרעתם".

רואים במפורש מדברי הרמב"ם שיש קצת מצוה בחצי שיעור, דאלי"כ לשם מה משה רבינו הבדיל את השלוש ערים שבעבר הירדן. וכדברי הגמ': "מצוה הבאה לידי אקיימנה" וכהסבר הרמב"ם שמשם נכסף להוסיף חצי מצות עשה על כל מעלותיו, משמע יש לו מצוה בחצי שיעור.

אלא שלאחר עיון נראה שראיה זו נכונה רק למ"ד בגמ' מכות שם, האומר שמשם רבינו הבדיל מעצמו את השלוש ערים והקב"ה הסכים על ידו. וכדברי הגמ': "איכא דאמרי א"ל הקב"ה למשה הזרחת שמש לרוצחים", וזה נלמד מהפסוק "מזרחה שמש", כלומר הקב"ה הסכים למעשהו זה של משה, שאע"פ שלא ניתן לקיים עדיין את המצוה בשלימותה, יפה עשה בעשיית חצי מצוה. אבל לר' שמלאי הדורש את הפסוק "מזרחה שמש" שהקב"ה אמר לו למשה הזרח שמש לרוצחים ע"י הבדלת שלוש הערים, אין מכאן ראיה שיש מצוה בחצי שיעור, מפני שהבדלת שלוש הערים הייתה על פי ציוויו של הקב"ה.

ונראה עוד לחזק את הראיה מכאן שיש מצוה בחצי שיעור, דאלי"כ הרי כשיפריש יהושע את השלוש ערים שבארץ ישראל גם הוא לא יקיים מצוה כלל דהוי חצי שיעור, וא"כ לא די שמשם רבינו לא הרוויח מצוה כשהבדיל שלוש ערים בעבר הירדן אלא אף מנע את קיום המצוה ע"י יהושע, אבל אם נאמר שיש מצוה בחצי שיעור שניהם קיימו מצוה בשותפות. אלא שהדבר עדיין טעות בירור, שהרי הטעם למ"ד שיש מצוה בחצי שיעור הוא מצד "חזי לאיצטרופי", וכיוון שמשם רבינו ידע שלא יכנס לארץ, נמצא שלגביו זה לא "חזי לאיצטרופי". ושמה יש לחלק בין הבדלת ערי מקלט ע"י משה בעבר הירדן לבין חצי שיעור במצוה אחרת כגון שאין בידו אלא חצי כזית מצה ויודע שלא יהיה לו חצי נוסף בליל פסח. בהבדלת הערים ע"י משה, כיוון שמשם ידע שיהושע יבדיל עוד שלוש ערים בא"י נחשבת

124. דף ט', ע"ב.

125. במדבר ל"ה, יג.

126. מכות דף י', ע"א.

127. קהלת ה', ט.

128. פרק ד', משנה ב'.

המצוה למפרע מעת הבלדת השלוש הראשונות ולכן הזדרז משה להבדיל, ולא מדין חצי שיעור אלא מדין חלות המצוה. אמנם אין מצוה נקראת אלא ע"ש גומרה, אבל חלות המצוה היא תחילת עשייתה ולמפרע. ובספר "חקרי לבי"¹²⁹ כתב שיעקר העשה בערי מקלט הוא הצלת הרוצח בשגגה, ומצוה זו מתקיימת בכל אופן ע"י כל עיר ועיר, ויש קיום מצות עשה באופן מושלם גם ע"י כל עיר ועיר, ואין זה עניין כלל לחצי שיעור¹³⁰.

יב. חצי שיעור במצות פדיון הבן

לכאורה היה נראה לומר, דשאלה זו אם יש מצוה בחצי שיעור, תלויה במחלוקת תנאים. דאיתא במס' בכורות¹³¹: "מי שלא בכרה אשתו וילדה שני זכרים. נותן ה' סלעים לכהן. [=דלמך מהס' זכור" – רש"י]... מת האב והבנים קיימים, ר' מאיר אומר אם נתנו עד שלא חלק נתנו ואם לאו פטורים, ר' יהודה אומר נתחייבו נכסים". ובביאור מחלוקת זו בגמ' איתא התם: "דמית האב אימת, אילימא דמית לאחר ל' יום... אלא אמר רבא לעולם שמת לאחר ל' יום. ואי דאיכא נכסי טובא ה"נ דשקיל, והכא במאי עסקינן כגון דליכא אלא חמש סלעים. ודכו"ע אית להו דרב אסי. דאמר רב אסי האחין שחלקו מחצה יורשין ומחצה לקוחות. ודכו"ע מלוה הכתובה בתורה לאו ככתובה בשטר דמיא. ודכו"ע אית להו דרב פפא דאמר רב פפא מלוה ע"פ גובה מן היורשין ואינו גובה מן הלקוחות. והכא בחמש ולא בחצי חמש קמיפלגי. דר' מאיר סבר חמש ולא חצי חמש, ור' יהודה סבר חמש ואפילו חצי חמש".

וכתבו התוס' שם בד"ה ור' מאיר סבר חמש ולא חצי חמש, "דלא דמי להא דמס' בבא קמא¹³² דאמרינן התם חמשה בקר ואפילו חמשה חצאי בקר, דלא דמי, התם תשלומים ניהו ויש לו לשלם מה שהוא חייב, אבל הכא מצות חמש סלעים רמי רחמנא עליה ולא מקיימא בפחות מחמש". משמע מדברי התוס' שכל מצוה שהטילה תורה על האדם בשיעור מסוים, אינה מתקיימת אלא בשיעור זה ולא בחצי שיעור. דאם לא כן למה לר' מאיר אמרינן חמש ולא חצי חמש שיקיים לפחות חצי מצוה ע"י חצי שיעור, אלא משמע דאין מצוה בחצי שיעור לר"מ. ולר' יהודה שאומר חמש ואפילו חצי חמש משמע שיש קצת מצוה בחצי שיעור.

ועיין בשו"ת "בנין עולם"¹³³, שניסה להוכיח מכאן שיש מצוה בחצי שיעור. וההוכחה שלו היא, שאם נאמר שבזה נחלקו ר' יהודה ור' מאיר, כיוון דקיי"ל במחלוקת דר"מ ור' יהודה הלכה כר' יהודה, ור' יהודה אומר חמש ואפילו חצי חמש, אי"כ מצוה יש בחצי שיעור.

אבל הוא עצמו דחה הוכחה זו, דאמרינן התם בגמ' במסקנה: "אלא דכו"ע חמש ולא חצי חמש, והכא בדרב אסי ורב פפא קמיפלגי". הרי שלפי מסקנת הגמ' אין מצוה בחצי שיעור. ונראה שגם ללא מסקנת הגמ' האומרת דלכו"ע חמש ולא חצי חמש, נראה לומר דאין ראייה כלל מר' יהודה שיש מצוה בחצי שיעור, מפני שבמקרה זה שהנכסים נתחייבו לכהן עוד לפני שחלקו, נחשב ממון זה לממונו של כהן ולכן חייבים לתת לו את המחצה, ודווקא

129. חלק א' מיורה דעה דף ש"י"ח בקונטרס "חונן לחקרי".

130. ועיין ב"חקרי לבי" שם שהקשה מדברי הרמב"ם שכתב בפירוש בעניין הבלדת שלש הערים שמשה רבינו נכסף להוסיף חצי מצות עשה, משמע שעשה זאת מדין חצי שיעור, ועיין מה שתירץ שם.

131. משנה בדף מ"ח, ע"א.

132. דף ע"א, ע"ב.

133. חלק אורח חיים סימן י"ט, אות כ"ט.

בוה אומר ר' יהודה חמש ואפילו חצי חמש, אבל בכל מצוה אחרת אפשר לומר שאפילו לר' יהודה אין מצוה בחצי שיעור.

והנה המהרש"ם¹³⁴ ניסה לתלות את השאלה אם יש מצוה בחצי שיעור במצוות עשה במחלוקת תנאים במסי יומא¹³⁵, דאיתא התם: "אמר ר' יוחנן אשם מצורע שחטו שלא לשמו באנו למחלוקת ר' מאיר ור' אלעזר ור' שמעון. ר' מאיר דאמר יביא אחר ויתחיל בתחילה הכא נמי יביא אחר וישחוט, ולר' אלעזר ור' שמעון שאומרים ממקום שפסק משם הוא מתחיל הכא אין לו תקנה". וכתב שם רש"י בביאור הסוגיה, לר"מ דאמר עבודה שלא נגמרה הרי היא כמי שאינה, אף זו הואיל ולא נגמרה שהרי לא עלתה לשם חובה אע"פ שנתן ממנו לבהונות הרי היא כמי שאינה ויביא אשם אחר, ולר"א ור"ש דאמרי ממקום שפסק משם הוא מתחיל, אלמא לא אמר כמאן דליתא דמיא, הכא נמי חשיבא היא ואי אפשר לגומרה באחר דהא כתיב¹³⁶ "כבש אחד אשם" אשם אחד אמרתי לך ולא שתי אשמות.

לפי"ז ר' מאיר שאומר עבודה שלא נגמרה הרי היא כמי שאינה יסבור שאין מצוה בחצי שיעור. ולר' אלעזר ולר' שמעון דאמרי דמקצת עבודה חשיבא יסברו שיש מצוה בחצי שיעור, לאור האמור ר' מאיר הולך לשיטתו שאומר חמש ולא חצי חמש¹³⁷.

ונראה להוכיח מדברי הרמב"ם כדעת התוס' דלעיל, שכל מצוה שהטילה התורה על האדם בשיעור מסויים אינה מתקיימת אלא בשיעור זה ולא בפחות מזה. ולכן בפדיון הבן שנאמר בפירוש חמישה סלעים הרי שלא שייך לקיים את המצוה בפחות מזה ולא שייך בכעין זה חצי שיעור. ולא אמרינן מצוה בחצי שיעור אלא במקום שהשיעור לא כתוב במפורש. ההוכחה היא מדברי הרמב"ם בהלכות מלכים¹³⁸: "בן נח חייב על הגזל... וכן חייב על אבר מן החי, ועל בשר מן החי בכל שהוא, שלא ניתנו השיעורין אלא לישראל בלבד".

משמע מדברי הרמב"ם שההבדל בין בן נח לישראל בבשר מן החי, שבן נח אסור אפילו בכל שהוא ואילו ישראל חייב בכזית, נובע מזה שלשון אכילה משמע אפילו בכל שהוא, ולכן לגבי ישראל שיש הלכה למשה מסיני אינו חייב אלא אם אכל שיעור כזית, אבל בן נח שלא נאמרה הלכה לגביו נשאר ע"פ משמעות לשון אכילה שזה בכל שהוא, ולכן חייב גם על כל שהוא. הכי נמי גם לעניינינו. אם נאמר שיעור בפירוש בתורה הרי ששיעור זה הוא שמחייב ולא בפחות מזה, וכן לענין מצוות עשה, במקום שנאמר שיעור בפירוש זה מחייב ולא מקיימים מצוות עשה בפחות מזה, אבל אם לא נאמר הדבר בפירוש יש מקום לומר שגם בחצי שיעור יש מצוה. לפי זה יוצא ששיטת הרמב"ם תואמת את שיטת הרא"ם דלעיל דלשון אכילה בכל שהוא, וצ"ע.

134. ב"דעת תורה" יורה דעה חלק א' "ראשית דעת" אות י"א.

135. דף ס"א, ע"א וע"ב.

136. ויקרא י"ד, כא.

137. ועיין בשו"ת "יד סופר" סימן מ"ט אות ג' שכתב לקשר בין שתי המחלוקות.

138. פרק ט', הלכה ט"י. ועיין ב"חקרי לבי" חלק אורח חיים סימן נ"ח שכתב כעין זה.